دیوان بلبل

ديوان بلبل

(مرحوم رئيس شمس الدّين 'بلبل' جو ديوان)

مرتّب

غلام محمّد "گرامي"

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو ـ حيدرآباد سنڌ

١٩٨٢ع

چاپو پهريون ١٩٦٩ع تعداد ١٠٠٠
چاپو ٻيون ١٩٨٢ع تعداد ٢٠٠٠

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم]

[redacted]

[redacted] -00

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
سنڌ يونيورسٽي، نيو ڪئمپس، ڄامشورو.

ٽپال جي ايڊريس:

جي. پي. او. پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد. سنڌ.

هيءُ ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ ۾ مئنيجر ميان الله بچائي يوسف زئي ڇپيو، ۽ مسٽر غلام رباني آگري، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

ناشر طرفان ٻه اکر	- ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني	
مرتب جا ٻه لفظ	- از: غلام محمد 'گرامي'	١-٤
مقدمه	- از: رئيس ضياءالدين "ضيا"، ايس. بلبل مرحوم	٥-٤٧
قطعه تاريخ، وفات بلبل	- از: ڊاڪٽر عبدالمجيد صاحب صديقي مرحوم	٤٨-٤٩
تقريظ	- حاجي محمود "خادم" مرحوم	٥٠-٥٥
ديباچو	- رئيس شمس الدين " بلبل "	٥٦-٦٠

متن

(الف کان ي - غزل تائين)	٦٣-١٢٩

متفرقات

مخمس بر غزل خواجه حافظ عليه الرحمة (ٻه)	١٣٣-١٣٥
مخمس بر غزل خسرو عليه الرحمة (هڪ)	١٣٥-١٣٦

تاريخي قطعا

محمد ابراهيم 'خليل' ٺٽوي	١٣٧
ميرزا احمدعلي "احمد"، جهرڪ	١٣٧
سيد حاجي غلام محمد شاهه "گدا" حسيني	١٣٨
پير رفيع الدين سرهندي، مجددي، نقشبندي، شڪارپور	١٣٩
مير ميان محمد شاهه حسيني لکنوي، عامري	١٤٠
آخوند عبدالقادر "بيدل"، شڪارپور	١٤١
غلام مرتضيٰ شاهه "مرتضائي" ٺٽوي	١٤٢
عبدالقادر "بيدل" شڪارپور (سنڌيءَ ۾)	١٤٣
تمت بالخير - از: مرحوم "بلبل"	١٤٤

شڪريو

مرتّب، ڊاڪٽر سيد اسدالله شاه "بيخود" حسيني، اعزازي سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ جو شڪرگذار آهي، جنهن جي علمي مشورن هن تاليف کي فني ۽ علمي معيار تي پهچايو آهي. — غ. م. گ.

ناشر طرفان ٻه اکر

”ديوان بلبل“ پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪندي فخر محسوس ٿو ٿئي.

سنڌي شاعريءَ ۾، مختلف اصناف سخن تي، صدين کان طبع آزمائي ٿيندي رهي آهي، ۽ هر دؤر ۾، هر صنف ۾، ماهر لکندڙن جو ڪافي انداز موجود رهندو پئي آيو آهي. هزل گوئي، طنز نگاري ۽ هجويه شاعري، بهرحال سنڌ ۾ ايتري گهٽي ڪانه ڪئي ويئي آهي، ۽ نه وري ڪي انهيءَ فن ۾ طبع آزمائي ڪرڻ وارا گهڻا شاعر ئي پيدا ٿيا آهن.

سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ سنجيده ۽ متين شعراء ڪرام جي ڪلام ۾ ڪٿي ڪٿي چرچو ڀوڳ، اصلاح آميز طنز، يا ڪنهن شخص تي هجويه انداز ۾ جٺليهه ۽ حملو برابر ملن ٿا — وينديون گارين تائين به لفظ ڳولي لهي سگهبا. سگهڙن جي ڪلام ۾ البته اهڙين ڳالهين جي فراواني آهي.

عروضي شاعريءَ ۾، مزاحيه طرز نگارش جو باني مرحوم رئيس شمس الدين ”بلبل“ ئي هو. محمد هاشم ’مخلص‘، لورمحمد ’انور‘ نظاماڻي ۽ ٻيا، ”بلبل“ جي ئي اسٽائل کان متاثر ٿيا.

”بلبل“ جي فن تي، هن ڪتاب جي مهاڳ ۾، ”ديوان بلبل“ جي مرتب ۽ سنڌ جي ڪيترن بزرگن ڪافي ڪجهه لکيو آهي. اميد ته پڙهندڙ ان مان حظ حاصل ڪندا.

عنقريب ”بلبل“ جي ڪلام جو ٻيو مجموعو، پڙهندڙن جي اصلاح ۽ تفريح طبع خاطر شايع ڪيو ويندو.

حيدرآباد، سنڌ | (ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني)
٢٣- مئي، ١٩٦٩ع | اعزازي سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

ڏسي دلبر منهنجي ديوان کي، گلشن ۾ چيو:
بس رکي هيءَ رهي، بلبل جي نشاني افسوس!
”بلبل“

رئیس شمس‌الدین "بلبل" مرحوم

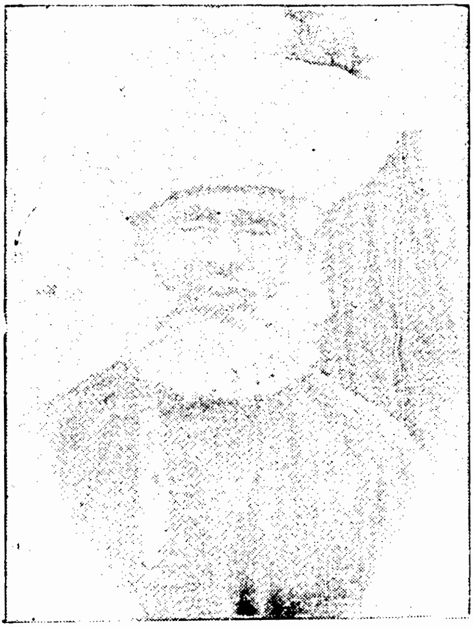

مولانا غلام محمد رحہ سوڍر
(ڏاڏا سائين)

مرحوم رئیس ضیاءالدین "ضیا" ایس۔ بلبل

مولانا غلام محمد "گرامي"

مرتب جا ٻه لفظ

’بلبل‘ مرحوم پنهنجي دور جو قادرالڪلام شاعر ۽ سخن سنج هو. سنڌس فن ۽ مقام ڪنهن به تعارف جا محتاج ڪين آهن.

’بلبل‘ جي فن جي جاچ ۽ سڃاڻ جي سلسلي ۾، سندن لائق فرزند ۽ جانشين، مرحوم رئيس ضياءالدين ايس. ’بلبل‘ جنهن شرح ۽ بسط سان، مقدمي ۾ بحث ڪيو آهي، اهو ڪافي آهي. الوَلَدُ سِرٌّ لِاَبِيهِ.

’بلبل‘ جي سيرت ۽ فن جي تعارف تي هيٺيان مضمون، ڪتاب ۽ مقالا شايع ٿيا آهن:

شمس الدين ’بلبل‘، از محمد صديق ’مسافر‘: ادبي تحفو ۱۹۳۲-۳۱ع، مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد.

شمس الدين ’بلبل‘، از خانبهادر محمد صديق ميمڻ: سنڌي جي ادبي تاريخ جلد ۲- حيدرآباد سنڌ ۱۹۵۱ع.

شمس الدين ’بلبل‘، مولانا دين محمد وفائي: الوحيد جو سنڌ آزاد نمبر- ۱۹۳۶ع.

بلبل هڪ مفڪر- حاجي محمود خادم مرحوم، لاڙڪاڻو، ۱۹۵۲ع.

شمس الدين ’بلبل‘، مرحوم حافظ ’بسمل‘ ٺٽوي، ۱۹۴۹ع.

شمس الدين ’بلبل‘، مرحوم ’واصف‘ حيدرآبادي، ۱۹۵۱ع.

’بلبل سنڌ‘، ڊاڪٽر محمد ابراهيم صاحب ’خليل‘، ۱۹۵۱ع.

شمس الدين ’بلبل‘، احمد خان سيال، ۱۹۵۳ع.

’بلبل‘، پير حسام الدين شاهه راشدي، ۱۹۵۳ع.

’بلبل‘ جي صحافت، مولائي شيدائي، ۱۹۶۵ع.

رئيس ’بلبل‘، شاهه محمد صوفي، ۱۹۶۵ع.

’بلبل‘ جا همعصر، حافظ محمد احسن، ۱۹۶۵ع.

’بلبل‘ جو اصلاحي ڪردار، ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ، ۱۹۶۵ع.

ظاهر آهي ته ملڪ جي مختلف عالمن ۽ محققن، بلبل جي فن ۽ شخصيت جي هر پهلوءَ تي لکيو آهي. هن وقت تائين اهڙي سعادت، تمام ٿورن شاعرن کي نصيب ٿي آهي.

ان سلسلي ۾، ’بورڊ‘ پاران جڏهن ’بلبل‘ جي نثر ۾ ڪيل تاليفات ۽ سندن شعر و شاعريءَ کي ترتيب ڏيڻ جو ڪم هٿ ۾ کنيم، ۽ مرحوم رئيس ضياءالدين ’ضياء‘ کان مليل قلمي مسودا مطالع ڪيم، تڏهن سڀ کان اول، ’بلبل‘ جي فن تي هڪ جامع ۽ مفصل فني تنقيد ۽ تعارف تي هڪ مقالو لکيم. اهو مقالو ان سلسلي ۾، پراڻن خيالن ۽ روايتي ڳالهين کي نظرانداز ڪري، ناقدانه ۽ محققانه نموني ۾ لکيو ويو. اهو ايترو ته پسنديده ۽ مقبول ٿيو، جو ان جي هڪ حصي کي جڏهن مهراڻ نمبر ٣، ٦٣ع ۾ شايع ڪيو ويو، تڏهن سنڌ جي اڪثر اديبن ۽ محققن ان جي تعريف ڪئي. اهو مطبوع حصو به ’مهراڻ‘ جي ٦٣ صفحن تي مشتمل رهيو، جو ڪتابي صورت ۾ اضافي ۽ مقدمي سان ٢٠٠ صفحا ٿي سگهي ها. افسوس جو ان مقالي جو بيو پاڱو، جو به ٢٠٠ صفحن تي مشتمل آهي، اهو ڪٿي به شايع نه ٿي سگهيو آهي ۽ اڃا غيرمطبوع آهي. لهٰذا، هن ’ديوان بلبل‘ تي ڪنهن به طول طويل بحث ڪرڻ جي گنجائش نٿو سمجهان.

فقط ايترو عرض ڪندس ته ’ديوان بلبل‘ کي ترتيب ڏيندي، ڇپيل ۽ اڻڇپيل مسودن مان، ’ديوان بلبل‘ جو جنوري ١٨٩١ع وارو ڇاپو، جو ليٿو ۾، ڪراچيءَ مان ڇپيل آهي، سو پين کان وري به چڱو نظر آيو. ان دؤر ۾ ڪاتبن، جنهن بيدرديءَ سان ’ديوان بلبل‘ جي ڪتابت ڪئي آهي، اهو مطالع مان معلوم ٿئي ٿو. ساري ’ديوان‘ ۾ چند شعر ملن ٿا جي درست آهن، باقي سڀ معائب ۽ اغلاط سان پريل آهن. ان طرح بيا ڇاپا، جن جا ڪاتب غيرسنڌي آهن، تن ته سارو ڪلام مسخ ڪري ڇڏيو آهي. اهوئي سبب آهي جو ’بلبل جي ديوان‘ کي پڙهڻ ۽ پرجهڻ ۾ هرڪنهن کي دقت ٿي آهي، ۽ ان جو ذڪر ’بلبل‘ جي سپني سوانح لکارن ڪيو آهي.

’ديوان بلبل‘ جي ان حيثيت جا پريشاني پيدا ڪئي هوندي، ان کي شعراء ڪرام چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا.

بهرحال، ساري ديوان کي نه فقط غور سان مطالع ڪرڻو پيو، پر هرهڪ شعر جي صحت تي به ڌيان ڏيڻو پيو. آخرڪار، هن مختصر ديوان جي ترتيب ۽ صحت جو ڪم، جو هولڊ پن-ٽن هفتن ۾ ڪري سگهجي ها، تنهن سال کن ورتو. اصلاح ۽ صحت جي سلسلي ۾، ’بلبل‘ جي ظريفاڻه انداز، بيان جي پختگيءَ، خيال جي شوخيءَ، گهڻي رهنمائي ڪئي. ڪلام جي سياق ۽ سباق کي نظر ۾ رکڻ سان ڪيترن مبهم ۽ مغلق شعرن جي اصلاح ۽ صحت، آسان لڳوني ۾ ڪري سگهيو آهيان.

لفظن جي صحت جي باري ۾ اهو ظاهر ٿو ڪريان ته ’بلبل‘ جي دؤر جي سيني شاعرن، تحرفي، لفظن جي حرڪات ۽ سڪنات جي ادائگيءَ ۾ عام غلطيون ڪيون آهن. جيئن صبر، شڪر، ختم، قبر، ڪرم، رحم، عقل، عشق، وغيره.

’بلبل‘ جي ڪلام ۾ ان قسم جون ڪجهه ٿوريون غلطيون نظر آيون، جي به گهڻي ڀاڱي ڪاتبن جي بيپرواهيءَ ڪري پيدا ٿيون آهن، تن کي درست ڪيو ويو آهي.

ان طرح ’بحر‘ ۽ ’وزن‘ جي صحت متعلق به اڳئين دؤر ۾، بي اعتنائي ڪئي وئي آهي. گهڻو ڪري، متشابه بحرن ۾ ڪابه تميز روا نه رکي وئي آهي. ان قسم جا به چند مثال ’بلبل‘ جي ديوان ۾ نظر آيا، جن کي حتي المقدور درست ڪيو ويو آهي.

مرحوم ’بلبل‘ جا ڪيترا شعر، نهايت مغلق ۽ مبهم نظر آيا، جي غالب جي ڪن شعرن وانگر، مغلق، پيچيده ۽ وسيع الاطراف آهن، ۽ مختلف المعاني تي مشتمل آهن. اهڙن شعرن سان ڪابه هٿ چُراند ڪانه ڪيل آهي، ۽ اهي شعر فقط لفظي صحت، ۽ عروضي حد تائين اصلاح ڪيا ويا آهن. هونءَ به: ”المعني في بطن الشاعر“ چيو ويو آهي.

پنهنجو تہ 'ديوان بلبل' جي آخر ۾ آيل 'ڪريما نيچرل' کي، 'ڪلام بلبل' ۾ 'رحيما نيچرل' ۽ 'بليگي ڪريما' ۽ پڻ 'متفرق ڪلام' سان گڏ، جدا جلد ۾ آلدو ويو آهي، باقي سارو مواد جيئن جو تيئن ڏنل آهي.

ناظرين ڪرام 'بلبل' جي عبارت جي رنگينيءَ، ادا جي نمڪينيءَ، خيال جي شيرينيءَ، طنز ۽ مزاح جي چاشنيءَ خود محسوس ڪري داد ڏيندا. لهذا، مرتب پنهنجي پاران ڪنهن بہ طول طويل تشريح ۽ صنايع بدايع، اصطلاحات ۽ لوازمات شعري جي تفصيل کان احتراز ڪري، مرحوم 'بلبل' جي خود نوشتہ ديباچي ۽ سندس واجب التعظيم فرزند ارجمند مرحوم رئيس ضياءالدين ايس. 'بلبل' جي 'مقدمي' کي ڪافي سمجهيو آهي.

اميد تہ فن ۽ ڪلام جا ناقد، هن لذيذ ۽ شيرين ڪلام مان حظ ۽ سرور حاصل ڪندا، جنهن لاءِ مرحوم 'بلبل' پاڻ پيشنگوئي ڪندي چيو آهي تہ اسان وٽ 'بلبل' جي اها هڪ علمي نشاني آهي:

ڏسي دلبر منهنجي ديوان کي گلشن ۾ چيو،
بس، رکي هيءَ رهي، 'بلبل' جي نشاني افسوس!

هن نسخي جي ترتيب ۽ صحت تي اطمينان جي اظهار جو ذڪر، مرحوم رئيس 'ضيا' صاحب پنهنجي مقدمي ۾ پڻ ڪيو آهي ۽ مرتب ڏانهن لکيل خطن ۾ بہ تائيد ۽ تحسين فرمائي اٿس.

رب ڪريم، شال هن علمي محنت کي قبول ڪري ۽ 'بلبل' ۽ 'ضيا' ٻنهي جي روح کي تسڪين بخشي.

غلام محمد 'گرامي'
حيدرآباد سنڌ.

مقدمه

ديوان بلبل

مرحوم رئيس، ضياءالدين صاحب، 'ضيا'، ايس. بلبل، ميهڙ

سنڌ جي مشهور ۽ اديب ۽ اهل قلم، شاعر شيرين بيان ۽ نڪته سنج و نڪته دان، مرحوم 'بلبل' جا سنڌي ادب ۽ شعر و شاعريءَ جي خدمت ڪئي آهي، ان جو اعتراف، هر مڪتب فڪر جي ٻارن دل کولي ڪيو ويو آهي.

'بلبل' مرحوم جو دور، ١٨ صدي جي پڇاڙيءَ ۽ ١٩ صديءَ جي اوائل جو دور آهي. پاڻ ١٨٥٧ع ۾ پيدا ٿيا ١٩١٩ع ۾ وفات ڪيائون. اهو دور سياسي ۽ سماجي خيال کان مسلمان قوم جي حيات نو ۽ جدوجهد جي سلسلي ۾ نازڪ ۽ تاريخي دور هو. مرحوم بلبل، پنهنجي قلم سان ان دور ۾ جنهن جدت آفرين ۽ ندرت آميز اسلوب ۽ پيرايه بيان ۾ نڪته سنجي ڪئي آهي، اها هڪ تاريخي خدمت بنجي چڪي آهي.

مرحوم بلبل جي تاليفات ڪي شايع ٿيون، لڳ ڀڳ منع صدي گذري چڪي آهي. اڄ زماني جي رفتار ٻي ٿي چڪي آهي، پر بلبل جي فن جي افاديت ۽ اهميت، اڄ به اهڙي تازي نظر اچي رهي آهي، جو ائين پيو محسوس ٿئي ته ڄڻ هن دور جي ترجماني ڪئي وئي آهي.

بلبل جا سڀ ڪتاب، پراڻي دور جي فن طباعت ۾ شايع ٿيا هئا، جن مان ڪي ليٿو ۾ آهن ته ڪي ٽائيپ ۾ آهن. ظاهر آهي ته اڄ کان پنجاهه-سٺ سال اڳ، ان فن به لئين تجربي ۾ وک وڌائي هئي. نتيجو اهو نڪتو آهي، جو ڇپائيءَ جي سولهن، توڙي مواد جي صحت جو اهڙو قابل قدر مثال موجود ٿي نه سگهيو آهي:

بلبل مرحوم جا ڪتاب به ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ چند ٽائپ وارن کان سواءِ غلطين جو شڪار رهندا آيا آهن ۽ اڪثر ڪري ڪمياب، بلڪ ناياب ٿي چڪا آهن. مون ڪتابن جي دوباره اشاعت جي سلسلي ۾، 'سنڌي ادبي بورڊ' کي پيشڪش ڪئي. انهايت مسرت حاصل ٿي، جڏهن بورڊ پاران ڪتابن جي ڇپائي منظور ڪرڻ جي فيصلي کان مون کي آگاهه ڪيو ويو.

ان طرح ڪتابن جي صحت ۽ ايڊٽ جي سلسلي ۾، منهنجي به پيشڪش کي به بورڊ عزت بخشي. ان لاءِ به آءٌ بورڊ جي شڪريه ادا ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان.

مون ان سلسلي ۾، اسان جي هموطن ۽ پياري دوست، سنڌ جي مشهور صاحب فن، اهل قلم، اديب، شاعر، نقاد ۽ محقق، عزيزم گرامي صاسب جو ٽالو پيش ڪيو هو، جو منهنجي نظر ۾ بلبل جي تاليفات ۽ ان جي صحت ۽ تعارف لاءِ انهايت موزون انتخاب چئي سگهجي ٿو.

ان سلسلي ۾، بلبل جي تاليفات کي گڏ ڪرڻ جو مسئلو، اسان سڀني لاءِ حيران ڪن ثابت ٿيو. چند ڪتابن ۽ قلمي مسودن کان سواءِ، مون وٽ سڀ ڪتاب موجود ڪين هئا، ان ڪري دوستن احبابن ۾ قولهه ڪئي وئي. ڪجهه ڪتاب ته جناب گرامي صاحب وٽ اڳي ئي موجود هئا، باقي جو ڪجهه به مسودن جي صورت ۾ مون وٽ موجود هو، اهو سارو ذخيرو نقل ڪرائي، گرامي صاحب جي حوالي ڪيم.

گرامي صاحب، 'مهراڻ' رسالي جي ادارت ۾ عديم‌الفرصت انظر آيو. وقت گذرندو ويو، اسان جي عجلت شعاريءَ، اسان کي وڏيڪ انتظار ڪاڻ کان ٽڪائي وڌو. نيٺ مون پنهنجن پين دوستن جي تعاون سان 'ديوان بلبل' تيار ڪرايو. ان ۾ تشريحي وضاحت ۽ مقدمي جي اضافي ڪري، ضخامت جو سلسلو دراز ٿي ويو، جو في‌الحال شايع ٿيڻ کان رهجي ويو.

ان وچ ۾، جناب گرامي صاحب سان خط و ڪتابت جو سلسلو جاري رهيو.

مدت مديد جي انتظار کان پوءِ جناب محمد ابراهيم جويي صاحب کان اها خوشخبري ملي، ته گرامي صاحب، ڪم کي شروع ڪيو آهي، ۽ ديوان بلبل سان گڏ، ٻيا به ڪيئي لنڊا وڏا ڪتاب درست ڪري رهيو آهي. ان بشارت کي غنيمت سمجهي، ان جي تڪميل تائين انتظار ڪندو رهيس. تان جو گرامي صاحب جو فرمائشي حڪم پهتو ته ديوان بلبل جي تصحيح ۽ نقل جو ڪم پورو ٿي چڪو آهي. ان لاءِ تعارف جا ٻه لفظ اوهان کي لکڻ گهرجن.

بلبل جي ديوان کي ڏسي نهايت مسرت ٿي. ڪيترا مغلق ۽ منجهيل اشعار، جي لهه کو پڙهڻ ۾ ٿي آيا ۽ اهه کي سمجهڻ ۾ ٿي آيا، سي نه فقط گرامي صاحب درست ڪيا، پر ان سان گڏ الهن جي تشريح به ٻڌائي.

ان کان پوءِ منهنجا 'ٻه اکر'! اهو مطالبو شروع ٿيو. مون معذرت ڪئي ته آءٌ جو ڪجهه به لکندس، ان کي مبادا، 'پدرم سلطان بود' جي طعن و تشنيع جو شڪار ٿيڻو پوي، پر گرامي صاحب جي حجت ۽ دليل اسان جي معذرت کي لاقابل قبول قرار ڏنو. گرامي صاحب چيو ته 'الوَلَد سِرّالابيه'، 'بلبل' تي پين گهڻن لکيو آهي ۽ گهڻو ڪجهه لکيو آهي. مناسب آهي ته اوهان جي قلم مان به ڪجهه لکيو وڃي، ۽ شرط جي پوئواري ڪئي وڃي. لهٰذا، بسم الله ڪري لکڻ شروع ڪيم. اميد ته اهي ٻه اکر قبول پوندا.

مرحوم 'بلبل' جي فن ۽ شخصيت تي سوچيندي، اقبال جو هي شعر برمحل نظر اچي ٿو، فرمائي ٿو:

> هزارون سال نرگس اپني بے نوري پے روتي هے
> بڑي مشکل سے هوتا هے، چمن مين ديده ور پيدا!!

ان شعر جي شرح، نه معلوم ناقدن ۽ شارحن ڪهڙي ڪئي آهي، پر منهنجي لاچيز سمجهه ۾ اقبال جو اهو اشارو، 'ولي'، عاشق ۽ شاعر

ڏاهن ٿيل آهي. جا لاءِ ته اهي ٽيئي مقدس هستيون، قوم لاءِ مثل 'رُوح، دل ۽ زبان' جي آهن. يعني قوم جا اهي ٽيئي رئيس عضوا آهن. اهي 'حق'، ٻين لفظن ۾ 'حسن' جا متلاشي، شناسا، جويندہ، پايندہ ۽ گويندہ آهن. هو پردہ غيب کي، ٽيلسڪوپ يا ٽيسٽ ٽيوب سان نه، پر ذوق، ذڪاءَ، حسن، ادراڪ ۽ ڪشف جي ذريعي، چاڪ ڪري، حقيقت جي تصوير کي هوبهو ڏسن ٿا، ۽ ڏسي ڪري، ٿيڻ هوندي پوڙهي ۽ اڳين هوندي الڏي ۽ قوم اڳيان ان کي، عام فهم، قول ۽ فعل، اشارات ۽ ڪنايات ۾ پيش ڪن ٿا، ۽ اهڙيءَ طرح قوم جي مسئلن ۽ مشڪلاتن کي حل ڪرڻ لاءِ، قوم جي قدم قدم تي رهنمائي ڪن ٿا.

اهو به خيال ۾ رکڻ گهرجي ته نبوت، ولايت جو اعليٰ درجو آهي ۽ مجذوبيت، عشق جو ادنيٰ درجو آهي. باقي رهيا سائنسدان ۽ فيلسوف، جي ٻڻ حق کي ڳولڻ جي هام هڻن ٿا، سي دنيا جي اسٽيج تي مذڪور بالا اعليٰ ڪردارن ۾ ائين آهن، جيئن مسخرو، جو 'هيرو' جي هرهڪ حرڪت جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري، سامعين جي خوش طبعيءَ جو سبب پيدا ڪندو آهي.

مولانا ظفرعلي خان مرحوم جو هي شعر:

جو نقطہ وزون سے کهل نہ سکا، جو فلسفيون سے حل نہ هوا،
وہ راز، اک کملي والے نے، بتلا ديا چند اشارون مين.

مٿي عرض ڪيل فرق جي تصديق ۽ تائيد ڪري، 'ڪشف ۽ ادراڪ' جي قوت کي، مشاهدي ۽ منطق، دليل ۽ حجت تي فوقيت ڏئي ٿو.

جيڪڏهن غالب مرحوم:

عشق پر زور نهين هے يہ وہ آتش غالب،
کہ لگائے نہ لگے، اور بجهائے نہ بنے.

عشق جي بجاءِ شعر جي باري ۾ چوي ها ته جيڪر درست هجي ها، چو ته شعر تي ٻڻ ڪوبه زور ناهي.

جيڪڏهن عاشق لاءِ حافظ:

هرگز نہ ميرد، آن ڪہ دلش زنده شد بہ عشق،
ثبتست، برجريده عالم، دوامِ ما.

چيو آهي، تہ، شاعر ڪي وري، 'الشعراء تلاميذ الرّحمان' سان ياد شاد ڪيو ويو آهي.

اسان وٽ، هڪ شاعر داريش چيو آهي تہ:

"شاعر پراڻين پڌل ڳالهين سان هرگز پڌل ناهي، بلڪ سچو شاعر ذاتي تجربات ۽ دلي جذبات کي قلمبند ڪندو ڪري، ۽ قومي شاعر، قوم ۽ ملڪ جي ڏکن ۽ دردن جي ترجماني ٿو ڪري، سو بہ جيسين قوم جي ڏکن ۽ دردن کي پنهنجو ڏک ۽ درد نہ سمجهندو، تيسين سندس ڪلام ۾ اثر جو پيدا ٿيڻ مشڪل ئي ناهي، پر هڪ محال امر آهي."

اهو بلڪل صحيح، پر منهنجي ناچيز راءِ اجا بہ ٿي ڏاڪا مٿي آهي. ذاتي تجربات ۽ دلي جذبات چا، معاملو ڪشف ۽ ادراڪ تائين پهچڻ گهرجي. قوم جي ڏک جي ترجماني چا، خود قوم جي ڏک ۽ احساس جو مجسّمو ٿيڻو تو پوي. شاعر، قوم ڪان جدا ڪا چيز ناهي، 'شاعر قوم آهي ۽ قوم شاعر آهي.' پنهي ۾ هڪ قسم جو اتحاد ۽ عينيت ٿا پيدا ٿين. ايتريقدر جو:

تا ڪس نہ گويد بعد ازين، من ديگرم تو ديگري!

ان طرح خوشي ۽ غم، ترقي ۽ تنزّل بہ بيروني ۽ عارضي ڪيفيتون آهن، جن جي اصلاح تہ پيا ماڻهو بہ ڪري سگهن ٿا. شاعر قوم جي انتهائي غرض ۽ غايت کي مدنظر رکي ٿو ۽ سندس ذهني ۽ جذباتي انقلاب سان دلچسپي رکي ٿو. عاشق فقط هڪ فرد کي محبوب ۽ مطلوب رکي ٿو، پر شاعر ساري قوم کي!

هن خيال کي مسز سروجني ليڊو، مولانا حاليءَ جي وفات جي ساليانيءَ موقعي تي تقرير ڪندي، صاف لفظن ۾ ادا ڪيو آهي تہ:

"حاليءَ کي قدرت طرفان، صحيح پيشگوئيءَ ڪرڻ جي صلاحيت عنايت ٿيل هئي ۽ هن جي ڪلام جي وڏي خوبي اها هئي، جو مسدس ڪلام تمام سليس ۽ دلنشين انداز ۾ هو، مسدس لفظ اهڙا تہ آسان هئا، جي ٻهراڙيءَ جون ڄالون بہ آساليءَ سان سمجهي سگهنديون هيون."

اها آهي چند لفظن ۾ سچي شاعر جي سچي حقيقت، يعني حقيقت جو انڪشاف ڪرڻ ۽ عام فهم انداز ۾ بيان ڪري عمل جي جوش پيدا ڪرڻ جي قوت رکڻ. ٻهرئين ڪلام لاءِ 'ولايت' پڻ لاءِ 'علم' ۽ ٽئين لاءِ 'عشق' جي ضرورت آهي. شاهہ لطيف ڇو اهڙو مقبول آهي؟ ڇو تہ هو انهن ٽنهي چيزن جو مرڪب آهي. هو 'ولي'، 'عاشق' ۽ 'شاعر'، ٽنهي جو جامع ۽ لطيف 'امتزاج' هو، هو بيڪ وقت ولي بہ هو، 'شاعر' بہ هو ۽ عاشق بہ هو.

هاڻي وري اهو سوال ٿو اٿي تہ 'شاعر' حقيقت جو انڪشاف عام ٻوليءَ ۾ تہ ڪري ٿو، پر ان جو 'اظهار' ڪهڙي مقصد سان هئڻ گهرجي؟ ان مسئلي تي اقبال جي هڪ شارح ڇيو آهي تہ "شاعري جذبات جي اظهار جو ذريعو آهي ۽ هوءَ انهن جي ترجماني پنهنجي مخصوص انداز ۾ ڪندي آهي. ان طرح شاعريءَ کي ان ڳالهہ سان بہ واسطو ناهي تہ جذبات جو اثر حيات انسانيءَ تي ڇا ٿيندو. اهو ئي سبب آهي جو شاعرانہ طرز ادا لاءِ ئہ ڪو مقصد آهي ۽ نہ مصلحت. اسان ان تي ڪابہ روڪ وجهي نٿا سگهون، سواءِ انهن جي جيڪي بندشون 'فن بہ تقاضائے فن' هو پاڻ پنهنجي لاءِ تجويز ڪري."

(اقبال کا مطالع، مولف سيد نذير نيازي)

مٿئين پيش ڪيل تاويل سان منهنجو اختلاف آهي. مٿئين نقاد، اهو نظريو انگريزي شاعريءَ جي انهي ٽوليءَ سان ورتو آهي، جن جو گويا تکيہ ڪلام ئي آهي تہ "'فن برائے فن' هئڻ گهرجي ۽ فن پنهنجي لاءِ پاڻ ئي 'ماڻ' آهي. فن جو موازنو، ڪنهن بہ ٻئي معيار

سان نہ کيو وڃي، يعني ان کي ڪنهن ٻي منزل مقصود جو ذريعو نہ ڄاڻڻ گهرجي. بلڪ هو پاڻ پنهنجي لاءِ منزل مقصود آهي."

خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو خود انگريز اديبن سان ئي ان گروهہ جي مخالفت جارج برنارڊ شا جي اڳواڻيءَ هيٺ ٿي چڪي آهي. اهي بہ هاڻي اڳين راءِ تي نظرثاني ڪري رهيا آهن.

ظاهر آهي تہ جيڪڏهن ڪو بہ 'فن' ممدِ حيات نہ آهي تہ پوءِ اهو 'فن' ڪهڙي ڪم جو؟ اهڙي فن کي 'فن' ڪيئن چئبو: 'فن' جي منتها، تہ 'فن' کان ٻاهر ڳولڻ گهرجي. رڳو ذريعي کي مقصد نہ قرار ڏيڻ گهرجي.

اوائلي يوناني فلسفي جي هڪ قول موجب، سموري ڪائنات جو ماڻ، پاڻ انسان آهي، هر فن جو قدر ضرور ان لحاظ سان ڪبو تہ انساني زندگيءَ تي ان جو ڪهڙو اثر ٿيو. جيڪڏهن ڪو فن، انساني حيات کي سنواري درست ڪري، قوّي ۽ زڪي ڪري ٿو تہ پوءِ اهو فن ڪامل چئبو، پر جي ان جو اثر زندگيءَ کي ڪيرائڻ، ناپاڪ ڪرڻ، ناس ڪرڻ، ڪمزور ڪرڻ ثابت ٿيندو تہ پوءِ اهو فن مردود ۽ ناقص شمار ڪرڻ گهرجي ۽ ان جو نالو 'فن' نہ، پر 'فتنو' هئڻ گهرجي.

ان لقطءِ نظر سان شاعريءَ کي بہ محض 'ادائے جذبات' يا 'اظهارِ جمال' يا 'انڪشافِ حقيقت' تائين محدود نہ سمجهڻ گهرجي. بلڪ مذهب وانگر ان کي حيات انسانيءَ جي تمام طرفن ۽ گهراين تي طاري سمجهڻ گهرجي ۽ ان کي زندگيءَ جي معنيٰ، منزل جي حس ۽ ادراڪ پيدا ڪرڻ ۽ شعور حاصل ڪرڻ جو اوزار تصور ڪرڻ گهرجي. بس اهو ئي شاعريءَ جو ڪمال آهي، جنهن کي 'رومي': "جزويست از پيغمبري" سان ياد ڪرڻ فرمايو آهي، ۽ علامہ اقبال ان کي 'تنقيد حيات' سڏيو آهي. ان لاءِ ئي آيو آهي، اِنّ مِنَ الشّعرِ الحِکمَةً.

اهو ئي سبب آهي جو شاعر کي رڳو فني ڪمال جي اعتبار سان يا پبلڪ جي فقط ڪنهن خاص حصن تي اثر وجهڻ جي لحاظ سان نہ

توريو، جو تہ مصلح ۽ مضّر ٻنهي قسمن جي شاعري مقبول ٿي سگهي ٿي. اهڙي شاعري بہ موجود آهي جا قوم ۾ ڪاهليءَ، عياشيءَ ۽ تباهيءَ جا درياءَ وهائي، انساني زندگيءَ کي پست ۽ تباهہ ڪري ڇڏي ٿي ۽ اصل مقصد ۽ غرض ۽ غايت کان هٽائي ۽ برغلائي ڇڏي ٿي.

تورن لفظن ۾ اگر چئجي تہ پوءِ ائين ٿي چئي سگهجي ٿو تہ شاعريءَ لاءِ معيار اهو ٿي سگهي ٿو تہ ڏسڻ ۽ پرکڻ گهرجي، تہ ان انساندات جي غرض ۽ غايت کي ڪيتريقدر واضح ڪيو ۽ ان کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪيتري مدد ڏني. ان طرح قومي شاعري، ان جي الهيءَ حصي کي چئبو، جا ڪنهن خاص قوم سان، يا خاص وطن سان تعلق رکندڙ هجي.

ان سلسلي ۾ ڪوبہ فکر ڪرڻ نہ گهرجي، جيڪڏهن اڄ قوم جو شيرازو بگڙيل ويو آهي ۽ قوم جا رئيس عضوا شلّ ۽ لاغر ٿي ويا آهن، تہ پوءِ بيشڪ مٿيون ذڪر ڪيل ٿيئي زبردست شخصيتون، هن زماني جي برڪت چئجي يا حرڪت چئجي، فورڊ جي موٽرن وانگر ڪثرت ۾ پيدا ٿيون آهن، جي پنهنجو قدر ۽ قيمت بہ وڃائي چڪيون آهن، پر اهي سڀ عارضي لغزشون سمجهڻ گهرجن. جن کي اصلوڪي منصب ۽ مقصد جي تڪذيب ۾ نہ شمار ڪرڻ گهرجي، نہ ڪو مايوس ٿيڻ گهرجي. فقط ضرورت اها آهي تہ شاعريءَ جي اعليٰ مقصد کي دوباره نظر ۾ آڻڻ گهرجي. ان جي صحيح مثالن کي مطالع ڪرڻ گهرجي ۽ اهڙن شاعرن جي جذبات، حالات ۽ خيالات کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اهڙن شاعرن جي ڪلام ۽ پيغام کي پنهنجي دور ۾ مشعل راهہ بنائڻ گهرجي.

ايتري تمهيد کان پوءِ اڄ هت هڪ اهڙي شاعر جو ذڪر ڪندس جو زور مَسّ، يعني محض علمي قابليت ۽ مشق سان نہ، پر قدرتي طرح سان، شاعرانو ملڪو حاصل ڪري پيدا ٿيو هو، جو سنڌ جي ادبي گلستان جو 'بلبل' هزار داستان هو. جنهن جي زندگي،

سچ پچ 'گل ۽ بلبل' جي قصي والـگر گذري چڪي آهي. جنهن جي حياتيءَ جون پويون گهڙيون به ساز ۽ سخن جي جهوليءَ ۾ گذريون. جنهن جي شاعري، سٺني صديءَ گذرڻ کان پوءِ به مقبول ۽ زنده آهي. جنهن کي سنڌ جي محقق ناقدن، پير حسام الدين راشدي، مرحوم 'بسمل'، مرحوم حاجي خادم، سيد علي اڪبرشاهه، مولانا گرامي صاحب، خليل صاحب، سنڌ جو سعدي، حالي ۽ اڪبر الهه آبادي قرار ڏنو آهي. جنهن جي صدا، 'صدائے قوم' هئي. جنهن اڄ جي سياسي، اخلاقي، ذهني ۽ ديني خرابين جو احوال ۽ انهن جو علاج پنجاهه سال اڳ قلمبند ڪيو آهي. جنهن جي شعر و شاعري، مٿي ذڪر ڪيل معيار موجب، بلڪل پوري آهي. اهو به ياد رهي ته جو ڪجهه مان چئي رهيو آهيان، سو رڳو فرزندانه محبت ۽ جذبهٔ عقيدت جي پيداوار ناهي، اگرچ سنهنجي عمر ۽ تجربي، علم ۽ مطالع وارو ڪوبه فلسفي جو شاگرد، هن معاملي ۾ ذاتيات کي بالائے طاق رکي، منصف مزاجيءَ سان مون وانگر ئي راءِ زني ڪري ٿي سگهيو؛ ان هوندي به ڪوهن ۽ ماڻهن جا وات ڪنهن بـہ بند نہ ڪيا آهن؛ تنهنڪري 'پدرم سلطان بود' جي طعني کان بچڻ لاءِ مون مٿيون طريقو، لامحاله اختيار ڪيو آهي ۽ پين محققن جي خيالن ۽ راين ڏانهن اشارو ڪيو اٿم.

اها به هڪ عجب جهڙي حقيقت آهي تـہ سنڌ جـو مايـہ نـاز لکتہ سنج ۽ شاعر شيرين بيان، مرحوم 'بلبل' نہ ڪنهن مشهور تعليمي درسگاهه جـو سنَد يافتہ هـو ۽ نـہ ڪنهن جيـڏ ۽ قادرالڪلام شاعر وٽان شاعري سکيو هو.

مرحوم 'بلبل' ميهڙ جهڙي مردم خيز سرزمين ۾ پيدا ٿيو ۽ اتي جي ننڍن مڪتبن ۾، ان زماني جو مروَج درس، سنڌي، فارسي ۽ عربي پڙهيو هو، پر پوءِ ڪتابن جي محدود دنيا کان جلدي بيزار ٿي هن دنيا جي جامع ۽ جذبات ۽ احساس جـو درس حاصل ڪيائين ۽ ڪائنات جي ڪتاب جي ورق گرداني شروع ڪيائين. مرحوم 'بلبل'

اهو علمي سفر، پنهنجي خداداد ذهن ۽ زڪاء جي ذريعي سان سالن جو مهينن ۾ ۽ مهينن جو ڏينهن ۾ پورو ڪيو.

مرحوم 'بلبل' ان جي ابتدا ۱۸۷۲ع ۾ الجنيري کاتي ۾ ذاروغپ جهڙي ننڍڙي ملازمت ۽ مشغوليءَ سان ڪئي. ۾ سرڪاري نوڪريءَ جي پابندي، 'بلبل آزاد' کي گويا پوساتڻ لڳي. سندس انتهائي قابليت، سليقه شعاري، ڪلام جي فصاحت ۽ طبعي خوش ذوقي، اديبانه ۽ شاعرانه بود و باش کي ڏسي، هڪ انگريز انجنيئر کيس سچائي ورتو ۽ ساڻس دوستي ۽ آشنائي پيدا ڪري، کيس قديم زماني جو هڪ قيمتي، شاهنامه فردوسي تحفه طور ڏنئي، گويا مرحوم جي علمي، سمند ذوق تي تازيانه هنيائين. اهو نسخو اڄ دهليءَ جي عجائب گهر ۾، مرحوم حامد علي ڪليڪٽر جي معرفت مرحوم 'بلبل' جي نالي عطيه طور موجود ۽ محفوظ آهي.

جڏهن ته ميهڙ جهڙو ننڍو شهر مرحوم 'بلبل' جي علمي ۽ ادبي قابليت ۽ لياقت لاءِ پورو پئجي نه سگهيو، تڏهن مرحوم کي ڪراچيءَ جي مرڪزي شهر ۽ ان جي علمي ۽ ادبي، ملڪي ۽ سماجي مرڪزيت ڪشش ڪري ڇڪي ورتو.

ميهڙ کان ٻاهر نڪرڻ جو هڪ ٻيو به ظاهري سبب هو، مرحوم 'بلبل' پنهنجي خاندان ۾ ننڍي ۾ ننڍو ڇوٽون پاءُ هو. سندس پيا ٿي ڀائر زمينداريءَ جي ڪمن ۾ مصروف هئا ۽ زمينداريءَ سان گڏ، راڄن جا چڱا مڙس به هئا. مگر 'بلبل'، جو رکو مطالعي ۽ علمي مشغلن ۾ محو رهندو هو، تنهن کي رئيسيءَ ۽ زمينداريءَ سان ڪابه دلي وابستگي نه پيدا ٿي. جسماني ۽ ذهني بار کي جڏهن ته برداشت ڪري نٿي سگهيو، تڏهن لازمي طور سارو بار سندس ڀائرن تي پيو. زمينداريءَ جي ڪک ڪنڊڙ ڪاروبار، راڄن جي لبيري-نڪيڙيءَ جي روزمره واري ڪلڪل ۽ ٽٽ-ستٽ کان آجي ٿيڻ لاءِ، ميهڙ مان ٻاهر نڪري، آزاديءَ جي عالم ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ تياري ڪيائين ۽ پنهنجي ئي شعر تي عمل ڪيائين، جنهن ۾ چيو اٿس:

"دنيا سندا تماشا، ڪهر ڪان نڪر تہ ڏسندين."

سندس ان فيصلي ۽ ارادي، اڳتي هلي کيس سنڌ جو محبوب شاعر ۽ مقبول اڳواڻ بنايو.

آخرڪار، مرحوم بلبل، ۱۸۸۹ع ۾ ڪراچيءَ پهتو، سنڌ جي سرسيد، مرحوم خانبهادر حسن علي آفنديءَ جي جوهر شناس نگاهہ، مرحوم 'بلبل' کي سچائي ورتو ۽ کيس پنهنجي سياسي، سماجي، علمي ۽ تعليمي تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ پنهنجو دوست، رفيق، معاون ۽ دست راست ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. بقول مولانا گرامي:

"مرحوم بلبل جي هيءَ حياتي، مرحوم حاليءَ جي لائيف والگر هئي. سرسيد مرحوم جي راهہ ۾ جو سنگ گران حائل رهيو، تنهن کي مولانا حاليءَ پنهنجي شعر ۾ بيان سان دور ڪيو. قدامت پرستي، شخصيت پرستي، تنگ دلي ۽ بد رسومات جي مذمت ڪري، سرسيد جي ڪم لاءِ ميدان صاف ڪيائين، تيئن مرحوم 'بلبل' ان وقت ۾، سنڌ محمدن ائسوسيئيشن جي پاران، معاون اخبار جي چارج، سنڌ جي سرسيد جي ايماء ۽ اشاري تي ورتي ۽ چارج وٺندي ئي مرحوم حاليءَ وارو ڪم شروع ڪيائين. سندس پرزور ۽ پرجوش ظريفانہ ۽ فلسفيانہ، رنگين ۽ دلنشين مضمونن ۽ شعرن کي پڙهي، سنڌ جا ماڻهو حيران رهجي ويندا هئا. آخرڪار سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سندس تنقيدي خيالات ۽ تعميري جذبات جو بي پناهہ اثر پيدا ٿيو. مرحوم 'بلبل' تعليم جهڙي خشڪ مضمون کي دلچسپ بنائڻ لاءِ اهڙا تہ عمدا، رنگين ۽ مدلل مضمون لکيا، جي اڄ بہ قابل غور آهن. سنڌيءَ زبان کي پنهنجي ظريفانہ رنگ سان اهڙو تہ شيرين ۽ نمڪين ڪيائين، جو ان جو اثر جادوءَ وانگر ٿيڻ شروع ٿيو. سندس ظريفانہ اشعار، لطائف ۽ ظرائف، قلمي لوڪ جهوڪ، ادرت آميز تحرير جي سببان هر هنڌ 'بلبل بلبل'

جي وائـي وات هئي. اديبن ۽ شاعـرن، سياستدانن ۽ قومي
ڪارڪنن، ميرن ۽ پيرن، حاڪمن ۽ وزيـرن وٽ سـنـدس
قابليت ۽ صلابت راءِ جـو چـرچـو ٿي ويـو. مـرحـوم بلبل،
مـذاق ۽ ظرافت سان، مـرحوم افندي لاءِ ائين ميدان هموار
ڪيو، جيئن حالي مرحوم، رنڻ ۽ رڙارڻ، تنبيهه ۽ نااميديءَ
سان مسدس لـکي، مَسّ مَسّ پيدا ڪري سگهيو هو."

بيشڪ مولانـا گرامي صاحب جـو مٿيون تجزيو، بابل جي طريق ڪار
جي بلڪل صحيح تصوير آهي.

سندس تعريف ۾، ڪن وقتن تـي، خـود مرحوم افنديءَ جـي
واتان هي لفظ نڪرندا هئا. چوندو هو: "سـون کي عجب آهي تـہ
اهـڙو انسان، ميهڙ جهڙي ننڍڙي شهر ۾ ڪيئن پيدا ٿيو؟"

الغرض مرحوم افنديءَ جي سيني ڪمن ۽ تحريڪن ۾ مرحوم
بلبل سندس قلمي تعاون ڪندو آيو. دڪن ائـگريڪلچرل رليف ايڪٽ
جـو سوال، جڏهن مرحوم افنديءَ هٿ ۾ ڪنيو، تڏهن مرحوم بلبل
سندس مشير خاص جي حيثيت سان رفيق ڪار رهيو.

ان طرح ٻوني جي ڪميشن، جڏهن افندي مرحوم کي گهرايو،
تڏهن ڪاغذن تيار ڪرڻ جو بار، مرحوم بلبل جي ذمي ڪيو ويو.
مرحوم 'بلبل' ٿوري ئي عرصي ۾، سنڌ جي سيني آبادگارن جو احوال
گهرايو ۽ ضلعي وار انـگن اکرن سان يادداشتون تيار ڪيون، جن ۾
ڏڪرين جي ذريعي آبادگارن جي زمين ۽ ملڪيت جي نيڪال جا
انـگ اکر گڏ ڪيل هئا. ان طرح قرضن ۾، جي ورياج تـي وياج
هلندا هئا، سي بـہ بلبل مـرحـوم وڏي محنت سان گـڏ ڪيا، آخـر
مرحوم افندي ڪيس ٻوني ڏانهن پاڻ سان گڏ وٺي ويو ۽ وقت ٻوقت
ڪميشن اڳيان، شاهدي ڏيندي، بلبل کـان لـوٽ وٺندو رهيو. هـن
حيرت انـگيز محنت ۽ انـگن اکـرن جي وسيع دنيا ۽ هـر فقري کـي
حيرت انـگيز حوالن سان مدلل ڏسي، خـود انـگريـز ميمبر بہ حيران
رهجي ويـا. آخرڪار 'بلبل' جي ڪاوش نتيجہ خيز ثابت ٿي، ڪميشن

متاثر ٿي ۽ سنڌ سان اهو ڏکن ايگريڪلچرسٽ رليف ايڪٽ لاڳو ٿيو، جنهن جو فائدو، انگريز جي دور ۾ ڪافي طرح سان مسلمانن حاصل ڪيو ۽ ملڪيتون بچايون. اڄ سوڌو سنڌ جا آبادگار، سول ڪورٽن ۾ ان جو فائدو وٺندا رهيا آهن. ان جي اهميت ڪان مسلمان وڪيل چڱيءَ طرح سان واقف آهن.

مرحوم بلبل کي سنڌ جي صحافت ۾ به اوليت جو شرف حاصل آهي. 'بلبل' پهريون شخص هو، جنهن سنڌي ادب ۾ صحافت کي هڪ زنده ۽ اثرائتي فن جي حيثيت ۾ روشناس ڪرايو. اخبارون ته هونءَ پيون به اڳي پوءِ جاري ٿيون، پر منجهن 'بلبل' وارو دلپذير رنگ ۽ ڍنگ نه پيدا ٿي سگهيو. مزاح ۽ مذاق، طنز ۽ ظرافت جي رنگيني ۽ چاشني، نيوز ڪان وٺي ويوز تائين قائم رکڻ، بلبل جو ڪم هو. پين ڪان ان جي تقليد ٿي نه سگهي. جنهن اخبار ۾ سندس ڪو مضمون شايع ٿيندو هو، اها شهرت جي اعليٰ مقام تي پهچندي هئي. مرحوم بلبل جي مسيحا نفسيءَ سان ڪيئي مرده اخبارون توڙي رسالا زنده ٿي پيا.

مدرسة الاسلام ڪراچي جو ماهوار رسالو "جامع العلوم" مولوي ميان محمد عثمان نورنگ زاده، معلم الفقه (جنهن جي ديني تصنيفات خصوصاً تفسير "تنوير الايمان" سنڌ ۾ مشهور آهي) جي ادارت هيٺ نڪرندو هو، مگر اهو رسالو ڪن سببن ڪري مقبول ٿي نه سگهيو. چنانچه ڪن اهل علم دوستن جي صلاح تي، مسٽر وائينس، پرنسپال مدرسة الاسلام، ان رسالي جون واڳون بلبل جي هٿ ۾ ڏنيون. نتيجو اهو ٿيو جو رسالي جي اشاعت ۽ شهرت ۾ اضافو ٿيو. هونءَ به ان دور ۾ اهڙو ڪو به رسالو يا اخبار نه شايع ٿيا هوندا، جن متعلق سائنس صلاح ۽ مشورو نه ڪيو ويو هوندو، يا نالو نه رکايو ويو هوندو، يا افتتاح نه ڪرايو ويو هوندو. اهڙن اخبار يا نئين رسالي جي شروعات بلبل جي مضمون يا نوٽ سان ڪرڻ، سعادت جو نشان يا بسم الله سمجهي ويندي هئي.

مرحوم آفنديءَ جي وفات کان پوءِ، مرحوم بلبل جي وڏي ڀاءُ رئيس پيربخش خان جي رحلت سبب، کيس پنهنجي وطن ميهڙ ۾ امور خانداريءَ ۽ زمينات کي سنڀالڻ لاءِ مجبور ٿي موٽڻو پيو. هي اهو وقت هو، جنهن ۾ سنڌ س شناسائيءَ جو سڪو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ رائج هو.

ميهڙ ۾ رهندي، ڪيترين اخبارن جي ايڊيٽري کيس آڇي وئي، پر پاڻ وطن کان ٻاهر نہ لڪتو.

اول هڪ هندڪي اخبار، 'ڪراچي گزيٽ' جو ايڊيٽر ٿيو، جا هفتي ۾ ٻہ ڀيرا شايع ٿيندي هئي، جنهن ۾ سنڌ س ظريفاڻا مضمون ڇپوندا هئا. وري ٻي اخبار 'خيرخواهہ'، لاڙڪاڻي جو چار سال ڪن ايڊيٽر رهيو، ان طرح حيدرآباد جي هفتيوار 'مسافر' جو پڻ ايڊيٽر ٿيو. ان کان، 'آفتاب' سکر جو ايڊيٽر تادم حيات رهيو. سکر جي اخبار 'الحق' جي ادارت کان اول تہ انڪار ڪيائين، پر پوءِ آهستي آهستي ان اخبار جي ادارت بہ سنڌ س ذمي ٿي ويئي.

مرحوم بلبل جي ان دؤر، ڪيترا نوان نوان اهل قلم پيدا ڪيا، جن کانئس صحافت ۽ مقالہ نگاريءَ جي تربيت حاصل ڪئي. سنڌ جو مشهور مورخ ۽ محقق جناب مولائي شيدائي بہ سنڌ س تربيت يافتہ آهي، جنهن جي علمي ۽ قلمي صلاحيت کي مرحوم بلبل جي دوررس نگاهہ تاڙي ورتو هو: پاڻ کيس پيشنگوئي طور چيو هئائين: "مان ڏسان ٿو تہ تون اخباري دنيا ۾ چمڪندين."

مرحوم 'بلبل' جي تعليمي ۽ سماجي خدمات جو سلسلو پڻ وسيع آهي. تعليمي ڪانفرنسن ۾ شرڪت، پراثر تقريرون، نصاب جا درسي ڪتاب، ڪانفرنس جا ٺهراءُ، پمفلٽ، اخبارن جا مقالا، آفيسرن کي مشورا، اهي سڀ اهي عملي ڪم آهن، جي تاريخي حيثيت رکن ٿا.

۱۹۰۲ع ۾ جڏهن آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي، تڏهن مسٽر ٽي. ايچ. وائينس، اسپيشل اسٽينڊنگ

ڪاميٽيءَ جي سيڪريٽريءَ مسٽر ڪي، ايف، دهلوي، خط لکي، بلبل
کان سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي ضرورت متعلق رپورٽ حاصل ڪئي
۽ کيس دعوت ڏيئي، اها رپورٽ، ڪانفرنس ۾ پيش ڪرائي. اها
رپورٽ اهڙي ته مقبول ٿي، جو سموري، ريزوليشن جي صورت ۾
پيش ڪري، پاس ڪئي وئي. ان جو ذڪر ڪانفرنس جي رپورٽ
سال ١٩١٨ع، مطبوعہ عليگڙهه جي ٥٢ صفحي تي پڻ آيل آهي.

اسڪولن جي نصاب ۾ فارسي داخل ڪرائڻ جو ريزوليشن به
مرحوم بلبل جي ڪتاب تان ورتل هو، ان جو محرڪ خود کيس
بنايو ويو ۽ نواب وقارالملڪ ۽ مولانا حاليءَ جي فرمائش تي، هاڻ
نهايت رنگين ۽ شيرين، فصيح ۽ بليغ فارسيءَ ۾ برمحل، برجستہ،
مدلل ۽ پرزور تقرير ڪري، ساري ڪانفرنس کي حيرت ۾ وجهي
ڇڏيائين. ان تقرير جو داد، خود نواب وقارالملڪ ڏنو، جو وقت جو
صدر هو. ان ريزوليشن جي تائيد به نواب وقارالملڪ ڪئي هئي. اهو
ٺهراءُ پاس ٿيو ۽ ان وقت کان وٺي فارسي نصاب اسڪولن ۽ ڪاليجن
۾ رائج ڪيو ويو، جو اڄ سوڌو موجود آهي. ان رپورٽ جو
سمورو مسودو، بلبل صاحب جي ڪتاب "مسلمان ۽ تعليم" ۾ موجود
آهي، جو سال ١٩١٨ع ۾ شايع ٿيو هو.

مرحوم 'بلبل' جي نغمہ ريزيءَ جي غلغلي ڏانهن نہ فقط سنڌ
۽ هند جا علمي حلقا متوجہ ٿيا، پر ان سان گڏ، سنڌ سندس قدردانيءَ
۽ حوصلہ افزائيءَ جي سلسلي ۾، خيرپور ميرس جي رياست اهڙو
حصو ورتو، جهڙو حيدرآباد دکن جي رياست، هند جي عالمن جي
سرپرستي ڪندي، ورتو هو.

خيرپور جا علم دوست والي، ۽ اهل علم، فارسيدان ۽ شاعر
به 'بلبل' جي فن ۽ شخصيت جا مداح ۽ گرويده رهيا.

مرحوم 'بلبل' سندن علمي ۽ سماجي خدمتن جي سلسلي ۾
جي فارسي قصيده پيش ڪيا، سي قابل ديد ۽ لائق تحسين آهن. انهن

تي ڪيس معقول انعام پڻ عطا ڏيندو رهيو. سندس مجلس ۽ محفل ۾ ايراني شاعرن جي موجودگيءَ ۾، معرڪ آرائي ۽ نغمه سنجيءَ تي خود فارسي شاعر به داد ڏيندا هئا.

مرحوم 'بلبل' پاڻ چوندو هو ته

"افسوس! اهڙي وقت ۾ پيدا ٿيس جو ڪو به قدردان
ڪونه آهي، ورنه تخيل جي بلندي، اڃا ڪجهه اور هجي ها!"

ياد رهي ته دربار خيرپور، ان وقت سنڌ جي مسلمانن جي سياسي ۽ اخلاقي بيداريءَ لاءِ خاص مرڪز بڻجي چڪي هئي. ساريءَ سنڌ جي بهتريءَ جون تحريڪون اتي پيدا ٿينديون هيون ۽ پوءِ ساريءَ سنڌ ۾ عمل ۾ اينديون هيون.

هن رياست جي سياست ۽ خدمت جي تاريخ ۾، ٽن وزيرن جا نالا قابل ذڪر آهن، جي آهن: شيخ صادق علي، سردار محمد يعقوب، ۽ شيخ محمد ابراهيم. اهي سڀورا مرحوم بلبل جا دوست هئا، جن سان مرحوم 'بلبل' گڏجي، علمي ۽ ادبي، ملڪي ۽ سماجي خدمت جو دور گذاريو.

مرحوم 'بلبل' جي تعليمي خدمات کان سندس وطن ميهڙ به مستفيض ٿيو. سندس ٺهرايل هاءِ اسڪول، اڄ تائين موجود آهي. مرحوم بلبل ڪيترن سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ادارن، سماجي جماعتن جو ميمبر پڻ رهيو. ۱۹۱۷ع ۾ کيس آنريري بينچ مئجسٽريٽ جو چيرمن مقرر ڪيو ويو ۽ ڪمشنر جو درباري پڻ ٿيو. سندس شخصيت کان ڪمشنر نهايت متاثر رهيو. مسٽر لارينس، ڪمشنر سنڌ، کيس هڪ خط ۾ لکيو:

"سرڪار محسوس ڪيو آهي ته اوهان مسلم قوم جا همدرد ۽ بهي خواه آهيو، ۽ سنڌ جي مسلمانن جي سڌاري ۽ واڌاري بابت، اوهان جيڪي رايا پيش ڪندا آهيو، سي اسان عزت واريءَ نگاهه سان ڏسندا آهيون."

مرحوم 'بلبل' جي قومي غيرت ۽ اسلامي جميت لاءِ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو، تہ جڏهن مرحوم 'بلبل' جي لکڻ تي، مارچ ١٩١٣ع ۾، 'انجمن هلال احمر' جو وفد، ترڪيءَ لاءِ امداد حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾، سيٺ حاجي عبدالله هارون جي سرڪردگيءَ ۾، ميهڙ ۾ آيو، تڏهن زميندارن ۽ آفيسرن جي موجودگيءَ ۾ سندس ڪيل ولولہ انگيز تقرير جادوءَ جهڙو اثر ڪيو ۽ ترڪي فنڊ لاءِ، رپين جا ڍير لڳي ويا؛ ايتريقدر جو هڪ صاحب تہ بي اختيار ٿي، پنهنجو ڪوٽ بہ لاهي ڏنو، جو ليلام ڪري ١٢٥ رپين ۾ وڪيو ويو.

ان موقعي تي تقرير ڪان پوءِ، مرحوم بلبل، جيڪا في البديهہ نظم پڙهي، اها سندس هم عصر ماڻهن کي اڃ سوڌو ياد آهي، ان جا بہ-ٽي شعر هن ريت آهن:

هنن جي خير مقدم ۾ اسان کي هيئن چوڻ کهرجي،
اجها هي زَر، اجهي زيور، اجهي هي گهَر، اجهي هي سر.

ان هڪ شعر تي، جو رقت انگيز نظارو پيدا ٿيو، جو ان جو حال وڏڙا اڄ بہ بيان ڪري رهيا آهن.

ان نظم جو مطلع هن ريت هو:

ڀلي آيا، ڀلي اي سرگروهہ قوم، دينؑ پرور،
مجاهد في سبيل الله، فائز في هلال احمر.
اوهان جي خاص خدمت آ، خدا جي راهہ ۾، ورنہ،
ڪٿي بستانؑ، ڪٿي ويرانؑ، ڪٿي بنگلا، ڪٿي هي برا!

اها پرجوش نظم، خاصي طويل آهي، جا هت نقل ڪرڻ جي گنجائش نہ آهي.

'بلبل' مرحوم، باوجود علمي، ادبي، سياسي مشغولين جي، ديندار، صوم و صلواة جو پابند، اهل سنة والجماعت جو صادق الاعتقاد فرد، شرعي مسئلن جو ماهر، ديني مطالعي وارو، عالمن ۽ اديبن جو يار، پيرن ۽ فقيرن جو محب ۽ صحبتي، نقشبندي طريقي ۾ راسخ الايمان مريد، ذڪر و فڪر، سوز ۽ ساز وارو پڪو مسلمان هو.

پاڻ پنهنجي مسجد ۾ اڪثري، پنج ئي وقت، امامت جا فرائض ادا ڪندو هو. سندس وضع قطع نهايت پاڪيزه، پرڪشش ۽ رعبدار هوندي هئي: لباس باوقار، شرعي سونهاري، پٽوڙان وار ۽ مٿي تي دستار ٻڌلدو هو. هميشه دين جي عالمن سان تبادلہ خيالات ڪندو هو. سندس ديني ڪتابن جي بيش بها لئبرريءَ ۾ عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌي ڪتابن جو وڏو ذخيرو هو، جنهن ۾ تفسير، حديث، فقه، تاريخ، تصوف، سيرت، سوانح، مناظره، فلسفہ، عروض، لغت ۽ منطق تي وڏا وڏا مستند ڪتاب موجود هئا، جي سندس مطالعي ۾ رهندا هئا. اهو ئي سبب آهي، جو پاڻ عالمن جي گهڻي عزت ڪندا هئا.

اهل سنت جماعت سان وابستگيءَ جو سندس اهو حال هو جو پنهنجي اولاد لاءِ وصيت لکي ويو آهي ته، ”اگر ڪو فرد، ڪڏهن به سنت جماعت کان ٻاهر ٿي وڃي ته پوءِ ڪيس منهنجي ڇڏيل ملڪيت کان دستبردار ڪري، ساري ملڪيت وقف ڪئي وڃي.“

مطلب ته هند ۽ سنڌ ۾ شهرت يافته اديب، عالم ۽ شاعر ۽ بلند شخصيت جو مالڪ، اخبار نويس، اهل قلم، ميرن ۽ پيرن جي مجلسن ۽ محفلن جو مور، سياسي ۽ تعليمي اڳواڻ ٿي ڪري، دين جو هيترو قدر ڪري، نمازون پڙهي، امامت ڪرائي، دل کي قوم ۽ دين جي درد سان معمور رکي. اِها سندس آهي بي مثال وصف آهي، جا هن دور ۾ ڪنهن به وڏي ماڻهوءَ، سياستدان، تعليمي اڳواڻ، اديب ۽ شاعر، صحافي ۽ فاضل شخص ۾ مشڪل سان نظر ايندي.

جڏهن ڪيس ڪن دوستن، ملڪيت وڌائڻ لاءِ چيو، تڏهن پنهنجي ڪتابن جي لئبرريءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيائين:

”پنهنجي اولاد لاءِ هيءَ دولت گڏ ڪيو ٿو وڃان، جا لازوال آهي، مفيد آهي ۽ بي بها آهي!“

مرحوم ’بلبل‘، پاڻ جي نقشبندي بزرگ، مخدوم نظام الدين رحہ صديقيءَ وٽ، بيعت ڪيل هو. ان کان سواءِ، ان دور جو وڏو عالم

۽ مجذوب مولانا ميان غلام محمد صاحب (جنهن کي ’ڏاڏو‘ ڪري
ڇئبو آهي)، وٽن رهندو هو، جنهن سان سنڌ روح رهاڻ رهندي هئي.
ان طرح مولانا مجذوب جو پيو پاڻ، مولوي غلام نبي صاحب ۽ حافظ
ڪمال الدين به سنڌس جليس ۽ رفيق رهيا.

قرآن ۽ حديث جي حقائق ۽ معارف تي، سنڌس گهري نظر
هئي. ان سلسلي ۾ پاڻ سر سيد احمد جي، ”غزالي“ تي ڪيل تنقيد جو
جواب پڻ لکيائين، اهو سارو دفتر اڄ به گرامي صاحب وٽ موجود
آهي. اهو جواب، سر سيد احمد جي ڪتابن تي، نهايت باريڪ خط ۾
لکيل آهي، جنهن جو قدر مطالعي ڪان پوءِ علم وارا لڳائي
سگهن ٿا. ان جواب ۾ قرآن ۽ حديث مان اهڙا ته مدلل حوالا ڏنل
آهن، جن کي هو لڏ گڏ ڪري، ڇپائجي، جن جي مطالعي سان، سر سيد
جي ابچريت جي ترديد ٿئي ٿي.

مرحوم بلبل جي مطالعي ۽ حافظي، دين ۽ ان جي تعليمات ۾
سمجهه ۽ فهم جو هڪڙو واقعو هن ريت آهي ته - هڪ ڀيري، پنجاب
کان هڪڙا به وڏا عالم، پاڻ ۾ ڪنهن ديني مسئلي متعلق اختلاف ڪري،
وڙهي، پنجاب جي عالمن کان پڇندي پڇائيندي، اچي سنڌ ۾ لڪتا،
سنڌ ن اختلافي مسئلو، ڪافي عالمن سڳورن وٽ پيش ٿيو، پر ڪٿي
به حل نه ٿيو. سنڌ ۾ اتر سنڌ کان هليا، لاڙ ڪانو ۽ سکر ضلعا لتاڙي،
اتفاق سان اچي ميهڙ نڪتا. سنڌ ن بلبل مرحوم سان به ملاقات ٿي؛
حالي احوالي ٿيڻ تي عالمن سڳورن، پنهنجو مسئلو بيان ڪيو.
مرحوم بلبل پڙهي، غور ڪري، آيت جي سياق ۽ سباق تي نظر
وجهندي، هڪ اهڙو ته تعبير پيش ڪيو، جنهن ان اختلافي مسئلي
لاءِ هڪ سلجهيل راهه پيدا ڪئي. عالمن سڳورن جو شڪ شبهو دور
ٿي ويو ۽ خوش ٿي، ان غير متوقع جاءِ تان پنهنجو مقصد حاصل ڪري،
واپس وريا.

هڪ ڀيري، رمضان شريف ۾، تراويحن پڙهائيندي، حافظ کي
هڪ هنڌ ٿاڪائو پيو، جنهنڪري، ٻن آيتن کي ور ور ڪيو

پڻي دهرايائين، پر اڪيون آيتون سندس حافظي ۾ لٿي آيون. اتفاق اهڙو جو جماعت ۾ اهڙو حافظ يا قاري ڪونه هو، جو بروقت ڪيس لقمو ڏيئي سگهي. حافظ صاحب جڏهن ٽيون ڀيرو، ساڳين آيتن جو تڪرار ڪيو، تڏهن جهٽ، 'بلبل' مرحوم ڪيس لقمو ڏنو، ۽ حافظ صاحب، روان دوان ٿي ويو. نماز جي ادائگيءَ کان پوءِ، حافظ صاحب، مرحوم بلبل کان پڇا ڪئي ته آيا اها سوره اوهان کي ياد هئي ڇا؟ 'بلبل' وراڻيو، ته نه، اوهان جو ٻه-ٽي ڀيرا سوره جي هرهڪ حصي کي پڻي دهرايو، ان ۾ ان جي مضمون ۽ معنيٰ تي غور ڪرڻ سان گڏ، عبارت آرائيءَ، بندش، وزن، بحر ۽ قافيه جي مناسبت تي به غور ڪندو رهيس. ائين ڪندي، زبان تي بي ساخته صحيح لفظ تري آيا، ۽ مون ڇٽي ڏنا، خدا ڪيو جو درست نڪتا، ورنه مون کي اها سوره بلڪل ياد نه هئي.

'بلبل' جي سيرت ۽ حالات زندگيءَ مان ٿي سندس شخصيت جو پتو پوي ٿو. ائين چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ڪين آهي ته، سندس جاذب ۽ پُرڪشش شاعريءَ ۽ بيان جو سبب خود سندس شخصيت به هئي.

پارسيءَ واري، انسان کي ڪشش جي لحاظ مان ٽن گروهن ۾ تقسيم ڪيو آهي: پهريون گروهه غذا مثال آهي، جنهن کان سواءِ انسان هڪ دم به گذاري نٿو سگهي؛ ٻيو گروهه دوا مثال آهي، جنهن مان ڪنهن خاص وقت ۽ خاص مطلب تي واسطو رهي ٿو. جيئن بيمار، فقط صحت ٿيڻ تائين دوا جو محتاج رهي ٿو، تيئن، ڪن ماڻهن سان به انسان ذات جو تعلق مريض ۽ دوا وارو رهي ٿو ۽ ڪنهن خاص مقصد ۽ وقت لاءِ رهي ٿو.

ٽيون گروهه خود مرض جي مثال آهي، جنهن کان انسان ذات جو هر فرد جان بچايو پيو هلي! ڦاسڻ جي وقت ۾ هزار ڪوششون ڪري جند جان خلاص ڪندو آهي.

ان مثال موجب، 'بلبل' کي پهرئين قسم سان تشبيهه ڏجي ته اها بلڪل بجا آهي. مرحوم 'بلبل' مردن جو سور هو، جن ڏٺو،

سي پڌائين ٿا ته سندن رعبدار گفتگو، محفل تي جادوءَ رنگ چاڙهي ڇڏيندي هئي. سندس گرم گفتاريءَ اڳيان ڪو ڪچي نه سگهندو هو. اهڙي جاذب نگاهه وضع قطع ۽ فطري شوخيءَ ۽ دلاويزيءَ سان گڏ سيرت به اهڙي خوشنما ۽ پرڪشش هئس، جو سندس ديدار لاءِ دوست احباب به ديوانه وار پيا ڦرندا هئا. سندس مُرڪ ۽ خوش گوئي، گهڻن لاءِ غذائي جان جو اثر رکندي هئي. وڏا ته وڏا، پر ٻارَ به سندس مشفقانه ۽ پدرانه شفقت کان مسرور رهندا هئا. مطلب ته سيڪنهن پهلوءَ تي جاذب نگاهه ۽ دلاويز هو.

ان ملوڪيّت َ ڪي سنڌيءَ ۾ هنن لفظن سان ياد ڪيو ويندو آهي: "ڪنهن جو کيلڻ به خواري، ڪنهن جا ويڻ به ورونهه."

اهو ذاتي تجربو آهي ته، گفتگو ۽ ڪلام، دليل ۽ حجت به تيستائين اثرائتا ٿين، جيستائين صاحب ـ ڪلام جي شخصيت ۾ ڪا قوت تسخير اٿي ٿئي.

'بلبل' جي ان قوت تسخير جا ڪيئي واقعا موجود آهن، انهن سان هڪ ٻه واقعا پيش ڪجن ٿا:

مرحوم بلبل جي دوستن سان هڪ آخوله ميان عطا محمد خان رئيس اعظم ٺيارن وارو هو، جو ڪجهه وقت ميهڙ ۾ اسسٽنٽ انجنيئر ٿي آيل هو. سندس بنگلو، بلبل جي بنگلي جي پرسان هو. اتي هڪ موقعي تي جناب آقا پير حسن جان سرهندي تشريف فرما ٿيو. پير صاحب جن جي تشريف آوريءَ تي، سڄي ميهڙ تعلقي جا مريد خادم اچي گڏ ٿيا، انهن سان گڏ شهر جا معزز عقيدتمند به اچي حاضر ٿيا. ادب کان سيني جو ڪنڌ هيٺ هجي. سڀ حلقي ۾ ٿي ويٺا. الدريون ڪمرو ته چڪار ٿي ويو، پر ٻاهريون هال، توڙي آڳر ۾ به ماڻهو ويهي ويا. پير صاحب جي رعب ۽ ادب ڪري، هرڪو خاموش هو. مرحوم 'بلبل' کي به پير صاحب جن جي ملاقات لاءِ دعوت مليل هئي، 'بلبل' مرحوم ٻاهرئين در کان داخل ٿيندي ئي مٺيون سنائي وارو

منظر ڏٺو: ڏٺائين ته هرڪو منهن مونن ۾ وجهيو، چپ چاپ بي زبان ٿيو ويٺو آهي، اهو ڏسي سندس طبيعت جوش کاڌو ۽ ائين چوندي خاموشيءَ جي مهر کي ٽوڙيندي، اڳتي وڌندو رهيو ته:

”اڙي بابا! چُپ چو آهيو، ڪنڌ گوڏن ۾ چو هنيا اٿوَ، چپن کي چونو چو لڳايو اٿوَ؟ اڙي، رحمت جو ابر، ميهڙ جي پونءِ تي وسي رهيو آهي، فيض وٺو، خوش ٿيو، ڳالهه ٻولهه ڪريو، ٻچو، ڪُڇو، دل جا غُبار ڪيدو. اڙي! ڪو ڪاريهر نانگ ته الدر ڪونه ويٺو آهي، جنهن جي ڊپ کان سُسي سوڙها ٿيا آهيو؟“

ائين چوندي، جيئن پير صاحب وٽ پهتو، تيئن مرحبا مرحبا ڪندي پيرصاحب جن اٿي کڙا ٿيا. ساڻس بغلگير ٿيا ۽ کيس پرسان ويهاريائون ۽ دلي مسرّت جو اظهار فرمايائون. ’بلبل‘ جي ايندي شرط محفل جو رنگ ئي بدلجي ويو، ماڻهو سرها ٿيا، گفتگو شروع ٿي. هونءَ جو پير صاحب جن سان ڪنهن کي ڳالهائڻ جي جرات ئي لتي ٿي، سا سُهر ٽُٽي. هرڪو آجو ٿي ويٺو ۽ دستوري لموني ۾ محفل مچي ويئي. هيءُ هڪ مثال آهي، جنهن ۾ اسلامي برادريءَ ۽ برابريءَ کي پڻ ترجيح ڏني ويئي ۽ مرحوم ’بلبل‘ جي بي تڪلّف شخصيت تي پڻ روشني پوي ٿي.

پيو واقعو ڪراچيءَ جو آهي. ان دوُر ۾ ڪراچيءَ ۾، بمبئيءَ سان ٿيٽر ايندا هئا، انهن ۾ زنده ماڻهو ڪردار ادا ڪندا هئا. سئنيمائن جو دوُر گهٽ پوءِ آيو آهي.

ان وقت هڪ پارسي عورت جو ڪراچيءَ ۾ ٿيٽر لڳو، جنهن ۾ نه فقط سنڌ جا، پر پنجاب ۽ بلوچستان جا به وڏا وڏا رئيس ۽ سردار شامل ٿيا. ’بلبل‘ مرحوم به پنهنجي سنگت سان، اڳين ڪوچن تي وڃي ويٺو، ۽ ٿيٽر جي پارسياڻي مالڪ پڻ ونگ جي اوٽ ۾، وڏيءَ ڪرسيءَ تي ليٽي، اداڪارن جي اداڪاريءَ جو معائنو ڪرڻ لڳي. کيل هلندي، جلدي ڪو ٽريجڊيءَ جو منظر پيش ڪيو ويو.

اهو ايترو تہ زهره گداز هو، جو ساري مالبدي ۾ روڄ راڙو پئجي ويو ۽ ڪل خوشيءَ جي بدران ماتمڪده مچي ويو. اهڙي هنگامہ خيز هل حشر ۾، اوچتو پهرين قطار مان مرحوم 'بلبل' اٿيو ۽ سڌو اسٽيج تي چڙهي ويو. وچئين سان ان پارسياڻي مالڪ کي چوٽيءَ کان گهلي ٻاهر ڪڍيائين ۽ ڪيس ڪڙڪو ڪري چيائين: ”اس سين کو بند کرو، هم يهان رونے کے لئے نهين آئے هين، رونے کے لئے همارے پاس اور دردناک نظارے موجود هين، هم يهان تفريح کے لئے آئے هين!“

اهو نظارو ڏسي، حال تہ پوري مالبدي ۾ سناٽو ڇانئجي ويو! پارسياڻي عورت، نهايت عاجزيءَ سان پانهون پڌي، 'بلبل' مرحوم کي چيو: ”آپ تشريف رکهين، مين ابهي ابهي کهيل بدلواد يتي هون.“ ائين چئي پردي ڪيرائڻ جو حڪم ڏنائين. لحظي ۾ وري پردو کنيائون ۽ ڪلائيمڪس ڪامڪ شروع ڪيائون.

هي واقعو اگرچ ظاهر ۾ معمولي نظر ٿو اچي، پر هڪ شخصيت جي بيباڪيءَ ۽ وقت سر سچائيءَ جو دليل آهي. جذبات جي شدت سان گڏ عمل جي دليري بہ ان ۾ سمايل آهي. ممڪن آهي تہ ٻئي ڪنهن جي اهڙي حرڪت کي بيجا مداخلت تصور ڪيو وڃي ها، يا کي چوندا تہ سائين صاحب ڪا ذي فهم هئي، جنهن ان قسم جي اظهار خيال کي بہ پنهنجي فني ڪمال لاءِ داد ڪري سمجهيو. هائو، پر اهڙي روش کي داد ڪري مڃائڻ لاءِ بہ تہ ڪا شخصيت گهرجي.

ايک وه تهے کہ تها هر بات مين ان کے جادو،
ايک مين هون کہ ميري آه مين تاثير نهين.

تيون واقعو اهو آهي تہ هڪ پيري 'بلبل' مرحوم پنهنجي مطالعي جي ڪمري ۾ ويٺي ڪجهہ لکيو. سندس سامهون سؤ کن قدمن تي ٻاهر، گهر جي در تي ڪو پينو فقير پنهنجي عادت موجب، سَيِن تي سَيِنَ جي ڏمر لڳايو بيٺو هو، پر سندس آواز اندر نٿي پهتو،

نکو ڪا ٻاهي ڦرتيءَ جو شايد ٻاهر نڪرڻ لاءِ تيار هئي. ٻر مَڇڏو فقير ڌالهن مٿان ڌانهون ڪري، اوڙي پاڙي جو سک ڦٽائي ڇڏيو. لازمي طرح سان 'بلبل' مرحوم جو خيال ٻه ٽٽو، سو پري کان رڙ ڪري چيائينس: "فقير بابا، هن مهل ماڻهو ڪونهي، معاف ڪر." فقير نهايت جواب ڏنس: "سائين، پل پهر لاءِ تون ئي ڪٺي ماڻهو ٿيءُ!" 'بلبل' کان بي اختيار کِل نڪري ويئي. قلم ڇڏي، العام طور کيسي ۾ هٿ وجهي پنج رپيا ڪڍي ڏنائينس، ۽ چيائينس: "فقير لک رپين جو سبق ڏنو اٿئي! هي نذرانو قبول ڪجي!"

ان طرح وڏڙا ٻڌائين ٿا ته 'بلبل' جڏهن اچا لنڊو هو، تڏهن عاشورن جي ڏينهن تي پنهنجي پاڻ ۽ سنڀاليندڙ کان بوٽ لاءِ پنج رپيا وٺي، شاهي بازار ڏانهن ويو. واٽ تي وڏي ڀيڙ وٽ، ڀيٽَ ڏسڻ بيهي رهيو. ان مهل نهايت رقت انگيز ماحول هجي— ماڻهن کان گوڙها وهي رهيا هئا، ڌهلن ۽ شرنائن وارا به ڪافي رنگ پيدا ڪيو بيٺا هجن، تڏهن خبر پئي جو مليل پنج رپيا ڪڍي، اوسارن وارن تان گهوري، ڌهلارين کي ڏنائين، ۽ پاڻ ائين ئي گهر موٽي آيو! سندس اهو عمل، سندس راڳ سان فطري تعلق ۽ شعر و شاعريءَ جي اثر انگيزيءَ سان وابسته هو، جو اڳتي هلي وڏي اوج تي رسيو.

راڳ سان دلچسپيءَ جي اها حالت رهي، جو جڏهن سندس زخم کي ٽُڪي ڏيڻ لاءِ حجام کي آنداڻون، تڏهن راڳيندڙن جي ٽولي گهرائي، انهن کي حڪم ڪيائون ته "راڳو سُر ڳايو!" ڳائڻ هڪ طرف راڳو ڳائڻ شروع ڪيو ۽ ٻئي طرف حجام سندن زخم کي ٽُڪو ڏنو. ان وقت لڪو انجيڪشن هئندا هئا، لڪو ڪلوروفارم سنگهائڻ جو رواج هو. 'بلبل'، راڳ جي اثر ۽ ڪيفيت ۾ مستغرق رهيو، حجام سندس ساري ڀُٽيءَ تان ڪَپڙ کي ڦاڙي، ڪوري، ڪڍي ڦٽي ڪيو ۽ ٻه - ٽي مير ڪيه جا وجهي ٻني ڪيائين. ان کان پوءِ راڳ بند ڪيو ويو. بلبل چوندو هو: "راڳ روح لاءِ آهي، ان ۾ بدن

جو ڪو به حصو ناهي! راڳ تي سير وڏي ويندو، پر ڏرو به پتو نه پوندو."

بهرحال 'بلبل' مرحوم جي شخصيت ۾ متضاد عناصر جو اجتماع نظر اچي ٿو، جو علم النفس جي روءِ کان بلڪل دلچسپ ۽ تعجب خيز آهي. تقرير جي ڪمال سان گڏ تحرير جو ڪمال، رنگين مزاجيءَ سان گڏ مذهب پرستي، موسيقيءَ ۽ فني وابستگيءَ سان گڏ نماز پنجگانه جي امامت، شاعرانه ظريفانه فڪر ۽ نظر سان گڏ عالمانه سنجيدگي ۽ متانت، ظرافت آميز ٽوٽڪن ۽ نقلن، لطيفن ۽ ٽڪتن سان گڏ ٺيٺ اسلامي ڪتابن جي تاليف، مهمان نوازيءَ ۽ سخا سان گڏ قناعت ۽ ڪفايت ۽ باقاعدي حساب ڪتاب رکڻ، رعبدار ۽ جلالت واري رنگ سان گڏ عاجزي ۽ انڪساري، غريبنوازي ۽ خوشمزاجي، قومي ليڊرن، سياستدانن ۽ تعليمي ماهرن سان گڏ زميندارن سان اٿڻ ويهڻ، ميرن ۽ پيرن سان شناسائيءَ ۽ تقرّب سان گڏ، گفتگو ۽ رهڻ ۾ وقار ۽ سنجيدگي، دنياداريءَ سان گڏ دينداري، سهڻي صورت سان گڏ سهڻي سيرت، پنهنجي دور جي رئيس اعظم هجڻ سان گڏ، ذڪر ۽ فڪر سان مشغولي ۽ طريقه نقشبنديه ۾ بيعت، قرآن ۽ حديث جي شب و روز مطالعي سان گڏ ٿيٽر ۽ ناٽڪ ڏسڻ ـــ اهي سڀ ڳڻ هڪ هنڌ جمع ٿي وڃن ۽ اهڙن مختلف متضاد عنصرن جو هڪ شخصيت جي زير اثر ٿي، پاڻ ۾ سازباز ٿي نباهڻ ۽ سرساز سان هلڻ، واقعي هڪ انوکي ۽ عجيب ڳالهه آهي. خود مرحوم 'بلبل' جو چوڻ:

صنم به خواب و خدا درنظر، چه خوش باشد،
شب گناه، نماز سحر، چه خوش باشد،
مکان، نفيس و بتان سه لقا، زمان ياور،
به ترک اين همه، حجّ سفر، چه خوش باشد.

منهنجي ذاتي راءِ اها آهي ته فني ڪمال جو سنگ بنياد، عمدي شخصيت ۽ اعليٰ اخلاق آهي. 'ڪابه شخصيت' اخلاق کان سواءِ

فني ڪمال حاصل ڪري نہ سگھندي. جي ڪجھہ حاصل ٿيو بہ تہ اھو جٽاءُ نہ ڪندو. ان جو عمدو مثال، انگريزي ادب ۾ 'اوسڪار' جي زندگيءَ مان ملي ٿو. سندس اخلاقي نقص سندس فني ڪمال جي چوٽي ليٽ ڍاھي وڌي.

اھو فني ڪمال، جو دل جي صداقت ۽ دماغ جي طراوت تي ٻيٺل ھوندو آھي، جنھن کي سچي شخصيت جي قوت ۽ نيڪ نصيب ھوندو آھي، سو ليٽ ڍھي پوندو.

بلبل مرحوم پنھنجي فن ۽ شخصيت ۾ ڪمال رکيو ان ڪري حاصل ڪري سگھيو، جو سندس سڀ قوتون، دل و جان سان پنھنجي عمل ۾ لڳل رھيون. ھن پنھنجي فن کي منزل مقصود تائين رسايو. جيڪي ٿي چيائين اھو سچ پچ ٿي چاتائين، ۽ جيڪي ٿي ڪيائين، ان کي درست ٿي سمجھيائين. ھن ان کي پنھنجو مسلڪ ۽ مشن، مذھب ۽ مشرب ڪري پئي چاتو. سندس شخصيت يڪ سوئيءَ، يڪ خياليءَ ۽ يڪ وجوديءَ تي قائم ھئي، جنھنڪري ھو ڪامياب رھيو. عجب آھي جو متضاد ۽ مختلف عناصرن ۾ تناسب رھيو، انتشار نہ ٿيو: پختگي رھي، ڪمزوري نہ آئي. سندس ڪاميابي ۽ خوش نصيبي اھا ھئي، جو پڇاڙيءَ تائين سندس خيال ۽ عمل ۾ تناسب قائم رھيو. جو ڪجھہ سندس دماغ ٿي سوچيو، سو دل ٿي گھريو، جو دل ٿي گھريو، سو ھٿن ٿي ڪيو.

ان قسم جون جامع ۽ باڪمال شخصيتون تمام ٿوريون پيدا ٿيون ٿيون. ھن قحط الرجال ۾ اھڙا ماڻھو ڪمياب آھن، پر ناياب ناھن.

اسان وٽ "ھڪا رانجھو لکان جيھا" جي مصداق، جناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولیٰ" جي شخصيت آھي، جنھن بابت مون گرامي صاحب کان ٻڌو تہ گھڻو ھو، پر جڏھن کين دادوءَ ۾ ڏٺم، تڏھن ھڪ جامع شخصيت جا معيار ۽ انوار سندس نفسياتي تحليل

سان ڳولي لڌم. پيريءَ سان گڏ فقيري، فقيريءَ سان گڏ اميري، راڳ ۽ رنگ جي مهارت سان گڏ شعر و شاعري، صورت به سهڻي ۽ سيرت به سهڻي! رياست ۽ سياست سان گڏ راڄداري ۽ مريدن جي نگهداري، علمي ڪانفرنسن جي صدارت ۽ فقيرن ۽ عالمن سان صحبت، سخاوت ۽ غريبنوازيءَ سان گڏ زماني جي ڪاروبار ۾ ذميداراڻا لڳاءُ، علم ۽ ادب جي فروغ لاءِ ادارا ۽ رسالا، اخبارون ۽ ڪتاب، تصنيف ۽ تاليف، دل ۽ دماغ جي طراوت لاءِ ادبي مجلسون ۽ راڳ ڪانفرنسون اهي سڀ ڳڻ هڪ اعليٰ شخصيت جا آهن.

مرحوم بلبل لاءِ سندس همعصر عالمن جو ڪجهه چيو آهي، ان جو ورجائڻ طوالت جو سبب ٿيندو.

سندس شاگرد رشيد ۽ مشهور شاعر، ماستر جمع خان ’غريب‘ هڪ مضمون ۾ هن طرح ’بلبل‘ جي تصوير پيش ڪئي آهي. لکي ٿو:

”بلبل جي گفتگو سنجيده ۽ باوقار، موزون ۽ مختصر هوندي هئي. نثر توڙي نظم ۾ سندس طبع، رسا ۽ روان هوندي هئي. سندس دل، دماغ، ڪَنَ ۽ زبان اهڙا ته تيز ۽ ڪليل هوندا هئا، جو ساڳي وقت شعر جو شغل به ڪندو هو ته ويٺلن سان ڳالهه ٻولهه به ڪندو رهندو هو. هر ڪنهن ڏي هڪ نظر ڦيرائي، سڀڪجهه سمجهي ويندو هو. سندس چپن تي هميشه لت لئين مرڪ لمودار ٿيندي هئي. اهڙو ماڻهو اسان وري نه ڏٺو آهي...“

بلبل جي فني مقام جي لسبت ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته جڏهن سنڌ جي شعر و شاعريءَ جي مڪمل ۽ مدلل تاريخ اڃا تائين نه لکي وئي آهي، تاهم مسلم ادبي سوسائٽيءَ پاران ڇپيل سنڌ جي ادبي تاريخ غنيمت آهي. ان جي ٻئي ڀاڱي ۾ مرحوم ’بلبل‘ لاءِ پڻ مختصر تعارف موجود آهي. ان طرح شمس العلماء علامہ دائود پوٽي پڻ ”سرها گل“ ۾

مختصر لوٽ آندا آهن. ان طرح ’الوحيد آزاد سنڌ نمبر‘ ۾ مرحوم مولانا وفائيءَ به مختصر ذڪر ڪيو آهي. بلبل جي فن تي مرحوم محمد صديق ’مسافر‘، محترم حاجي محمود ’خادم‘، ڊاڪٽر خليل، حافظ مرحوم ’بسمل‘، ۽ مولانا گرامي جا مقالا، ۽ ’نئين زندگي‘ ماهوار رسالي جو ’بلبل نمبر‘ پڻ مطالعي ڪرڻ جهڙا آهن. مرحوم محمد صديق ’مسافر‘ مختصر لفظن ۾ هن طرح ’بلبل‘ جي فن جو تعارف ڪرايو آهي، لکيو اٿس:

”ميان شمس الدين ’بلبل‘ انهن چند شخصن مان هڪ آهي، جي پنهنجي ڪنهن نمايان خصوصيت جي ذريعي سان، عوام الناس جو توجهه پنهنجي طرف ڇڪي وٺندا آهن. سنڌ ۾ شايد ئي ڪنهن اهل قلم يا اهل هنر کي، ايتري ٿوري وقت ۾، ۽ ايتري ٿوري ڪم ڪرڻ لاءِ، ايتري عزت ۽ ڪاميابي حاصل ٿي هجي، جهڙي مرحوم ’بلبل‘ کي حاصل ٿي. سندس ڪاميابي جو راز سندس خداداد ظرافت ۾ پنهان آهي. روايت آهي ته پاڻ نهايت ئي سليقہ دار، خوش طبع ۽ باتميز آدمي هو. دهقاني آدمي ته سندس گفتگو تي موهت رهندا هئا ۽ مهذب شهري به گهڻو متاثر ٿيندا هئا. سندس فطرت جي رنگ ڪري سندس شعر ۾ جابجا اڻ ڏکوئيندڙ خوش مذاقيءَ جا فقرا موجود آهن. سندس علميت غيرمعمولي هئي. پاڻ فارسيءَ ۽ عربيءَ مان چڱيءَ قدر واقف هو. سندس طبيعت ننڍي هوندي کان ئي شعر تي مائل هئي، ۽ پرينديءَ اردو، فارسي زبان ۾ شاعري به ڪئي اٿس. تنهن کان پوءِ سندس خيال ابائي ٻوليءَ سنڌيءَ ڏي مبذول ٿيو. سندس ’ديوان بلبل‘ گو مختصر آهي، مگر آهي وٽندڙ، جنهن ۾ رسمن رواجن، اجائي ٺٺ ٺٺ ۽ مغربي تهذيب جي پيچ ۾ آيل نوجوانن تي بعضي جاين تي تيڪا ٽيڪا ٿيل آهي.

ديوان جي آخر ۾ 'ڪريما ليچرل' آهي، باقي غزلن ۾ اعليٰ درجي جو شاعرانه مذاق آهي. سندس خيال جي شستگي، مضامين جي پختگي، لفظن جي بيهڪ، پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي دل کي هڪدم پاڻ ڏي ڇڪيو وٺي."

(تحفہ ساليانه مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد سنڌ).

ان طرح حاجي محمود 'خادم' مرحوم، هن طرح سنڌي شاعريءَ جا دؤر لکيا آهن. لکي ٿو:

" پهريون دؤر اهو هو، جنهن ۾ عربي، فارسي عروض موجب سنڌي شعر چوڻ ۾ ڪين ايندو هو. فقط سنسڪرتي شبدن جي طرز تي لوڙائو بيت، ڏور، ڪافيون ۽ وايون گهڙيون ويندڙيون هيون، جن لاءِ وزن ۽ قافيہ جي پڇا ڪانه هوندي هئي. ڪو اهڙو سنڌي زبان جو مطلب رکندڙ جملو، جو ڪنهن خاص سُر يا لانئ يا آلاپ ۾ پورو ٺهڪي ايندو هو، ته ان کي مصرع چوڻ ۾ ايندو هو. اهڙن ٻن-ٽن مصرعن جي مجموعي کي 'شبد' يا 'بيت' ڪري ڪوٺبو هو ۽ اهڙا مصرعا ڏيڍا، منا، پيڻا، ٽيڻا يا اڍايا ڪري، راڳ ۾ ڳائڻ سان وائيءَ يا ڪافيءَ جي صورت اختيار ڪندا هئا. هن پهرئين دؤر جي آخرين ترقيءَ جي منزل، قاضي قاضن، شاه ڪريم ۽ شاه لطيف تي اچي پوري ٿي، جنهن ۾ تورو قافيہ جو بنياد پڻ پوڻ لڳو.

" ٻئي دؤر جي ترقيءَ جي ابتدا خليفي گل محمد 'گل' کان ٿي. هن دور ۾ عربي، فارسي طرز تي عروض جي ڪن خاص ۽ محدود بحرن ۾ سنڌي شعر چوڻ ۾ آيو ۽ اگرچ ڪوشش گهڻي ڪئي وئي ته سنڌي شعر عربي ۽ ايراني عروض جي آغوش ۾ اچي ٻلجي جوان ٿئي، ته به قافين جون غلطيون ٿيڻ لڳيون. قبر، نظر، بحر، اثر، شڪر، سحر، سفر، حشر، عقل،

فرض، غرض وغيره لفظن جي تقطيع ۾ ڪو به تفاوت رکڻ ۾ نه ايندو هو ۽ محبت، مشقت، مروت، جهڙا لفظ بروزن 'الفت' ڪري آندا ويندا هئا. قافيي ۾ سوٽ، چاموٽ، ڪوٽ، اک ٻوٽ، نوٽ وغيره جو فرق ڪرڻ ۾ ڪونه ايندو هو. ۽ ذوق شوق سان روڪ ۽ ٽوڪ جا قافيا جام نظر ايندا هئا.

"ٽيون دور موجوده ۽ هلندڙ دور آهي، جو رئيس شمس‌الدين 'بلبل' مرحوم کان شروع ٿيل سمجهڻ گهرجي. هن دور ۾ لغت ۽ قافين جا نقص گهٽ ڪري دور ڪيا ويا آهن ۽ عروض جي ١٩ بحرن مان ١٢ بحر، جيڪي اردوءَ ۾ اڪثر مستعمل آهن، سي مروّج ٿي چڪا آهن."

ان سلسلي ۾ مولانا گرامي صاحب پڻ سنڌي شاعريءَ کي ٽن دورن ۾ تقسيم ڪري دليل ڏنا آهن. اهو سارو مضمون درج ڪرڻ کان گهٽ آهي.

هرهڪ دور مان چند فقرا نقل ڪجن ٿا*:

(١) پهرئين دور ۾، قاضي قاضن جي هندي ڏوهيڙي واري شاعري شروع ٿي، جا شاهه ڪريم تي تڪميل تي پهتي.

(٢) ٻئي دور ۾، ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ 'الف' واري قافيه ۾ ٿي. ان ۾ ٺٽي جي مخدومن جا ديني ۽ فقهي ڪتاب، سادي شعر ۾ پيدا ٿيا.

(٣) ٽيون لطيف جو دور آيو. ان ۾ موضوع ۾ جدت ۽ ندرت، ڪلام ۾ رنگيني ۽ شيريني پيدا ٿي. عارفانه ۽ عاشقانه رنگ پيدا ٿيو. سنڌي زبان جو ادبي سرمايو استعارن ۽

---

* مرحوم رئيس ضياءالدين 'بلبل'، هي حوالو منهنجي هڪ مضمون تان ورتو آهي، جو "اديب سنڌ" ۾ گهٽو اڳ ڇپيل آهي. ان کان پوءِ ١٩٦٣ع مهراڻ ۴-۳ ۾، منهنجو مقالو "بلبل ۽ فن" شايع ٿيو، جنهن کي ڏاڍو پسند ڪيائين، ۽ ان کي اضافي سان ڇپائڻ لاءِ راءِ ڏنائين. —غ. م. گ

ڪنائين سان وڌيو. خشڪ انداز بيان جي جاءِ تي دلاويز اسلوب پيدا ٿيو.

(۴) چوٿين دور ۾ 'سماع' بي ساز شروع ٿيو. مولود، مداحون، مرثيا ۽ مناقبا لکيا ويا ۽ ڏيڍ نعتيه ۽ مدح جا مضمون، شعر جي ساغر ۾ هلڻيا ويا.

(۵) پنجون سچل جو دور هو، جنهن ۾ لطيف جي اعتدال پسنديءَ ۽ رمزيت کي رندانه انداز ۾ پيش ڪيو ويو. 'انا الحق' جو نعرو بلند ڪري، رسم ۽ روح جي وچ ۾ آيل ديوار کي ڏاٺو ويو.

(٦) ڇهون دور، آخوند 'گل' کان شروع ٿيو. فارسي طرز تي غزل چيا ويا. اهو غزل جو عبوري ۽ تجربي وارو دور هو. خيال سادا هئا. رديف ۽ قافيي جا تسامحات جام رهيا، لفظن جي صحت به قائم نه رهي. ان دور ۾ فاضل شاهه، سانگي مرحوم، گدا، مرتضائي، حافظ 'حامد'، واصل، قادري، قليچ، آخوند قاسم وغيره بهترين شاعر آهن.

(۷) ستين دور جي ابتدا 'بلبل' کان ٿي. 'بلبل' هر پهلوءَ تي لکيو. قومي، عاشقانه، ناصحانه، اخلاقي، طنزيه، ظريفاڻا، نظم، غزل ۽ مثنويون وغيره. سدس قصيدا، قطعا، زياده رنگين ۽ دلنشين، بلاغت ۽ مبالغيءَ کان معمور رهيا. اڪبر الهه آباديءَ جي رنگ ۾ جديد طرز جي ظريفانه شاعري به اول 'بلبل' شروع ڪئي. ان دور ۾ مرحوم 'مخلص'، ۽ مولوي 'نور' نظامائي، مشهور طنز نگار پيدا ٿيا، جن جو فن، پنهنجي جاءِ تي وڏي حيثيت رکي ٿو.

مرحوم 'مخلص' ۽ 'نور' نظامائي جڏهن ته آرين سان بحث ۾ لڙندا رهيا، تڏهن سندن 'فن' ترديد ڪندي، مزاح

جي اعتدال کان وڌي ڪين ڏڪ هڻندو هو. تنهنڪري ڪين دشمنيءَ جو شڪار ٿيئو پيو.

> هونءَ به مزاح ۽ ظرافت جو معتدل ۽ محتاط قوام ٿئي ٿو، ان ڪي پنهنجي معتدل ۽ محتاط رمز تائين رکڻ ۽ نباهڻ آسان ڪم ناهي. ٿورو مٿي چڙهيو ته تلخ ٿي پوندو، گلن سان خار ۽ طنز سان گار بنجي ويندو. هلڪو اشارو به ٺارو بلڪ ڏنبو موچارو ٿي پوندو. ’بلبل‘ ان فن کي اهڙو ته اعتدال ۽ احتياط سان نباهيو، جو ان مان نه ڪا دل آزاري ٿي ۽ نه ڪا اشاري بازي سمجهه ۾ آئي. هر ڪنهن سندس ڪلام پڙهيو، پر مخاطب ڪنهن پئي کي ڄاتو. هرڪو کلندو ۽ مُرڪندو رهيو. ڪوبه نه چڙيو ۽ نه رنج ٿيو. سندس تلخيءَ ۾ شيريني ۽ نمڪيني هئي، جنهن لذت ۽ سواد کي وڌايو. هن سنکيي کي مهرو بنائي ڇڏيو، يا ڪوڙي دوا ڪيپسول ۾ ڪارائي ڇڏي.*

مٿين چند راين جي مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته ’بلبل‘ کي سنڌي شاعريءَ ۾ ڪهڙو مقام حاصل آهي ۽ ڪهڙي درجي جو مستحق آهي. ان پس منظر ۾ ’بلبل‘ جي ظريفانہ تنقيد جي ضرورت سمجهه ۾ اچي سگهي ٿي.

مرحوم ’بلبل‘، دهليءَ جي جنگ آزاديءَ واري سال ۱۸۵۷ع ۾ تولد ٿيو هو. هي اهو زمانو هو، جنهن ملڪ کي بهترين ماڻهو عنايت ڪيا هئا. ’هند‘ ۾ سر سيّد احمد، حالي، شبلي ۽ اڪبر الهه آبادي، وقارالملڪ ۽ محسن‌الملڪ پيدا ٿيا ۽ ’سنڌ‘ ۾ حسن علي افندي، ’بلبل‘، الهندو شاهه ۽ بزرگ امروٽي پيدا ٿيا.

هي اهو زمانو هو، جنهن ۾ مغل بادشاهن جي جاگيردارن ۽ تمندارن، صوبيدارن ۽ سردارن جي جانشينن، يعني سنڌ جي زميندارن، غفلت ۽ زوال جي سيج تي، جديد نظام ۽ حڪومت جي لانگ بوٽ

جي اوکر سان، ڪروٽ بدلائي، اکيون پٽي ڪوليون. جڏهن مشرقي تهذيب ۽ ذهنيت جي سونهري سمي سان، مغربي تهذيب ۽ ذهنيت جي سفيد، سرد ۽ تيز اليڪٽرڪ روشنيءَ جو تصادم ٿي رهيو هو. اهڙي وقت ۾ سخت ضرورت هئي تہ ستل کي بيدار ڪجي ۽ بيدار کي خبردار ڪجي؛ بيمار کي مرض کان هوشيار ڪجي ۽ ڪيس مضر اثرات کان برڪنار ڪجي؛ هن جي حرارت غريزيءَ کي ايڀاري، ڪيس مرض تي غالب ڪجي.

ان زماني ۾ سڀ کان وڏو خطرو ائين غير روشنيءَ ۽ فيشن جي وبا جو هو. اسان کي برغلايو پئي ويو تہ قدامت پرستي ڇڏيو، پراڻي لڪير جا فقير نہ ٿيو، ڇاتيءَ ۾ جهاتي لہ وجهو، پر نيچرل رول اختيار ڪيو. هن هوا جو اثر، هندو قوم جلد قبول ڪيو ۽ انهيءَ جا ان وقت جا ليڊر، مسٽر ويرومل بيگراج آريہ-ايڊيٽر سنڌي اخبار سکر، مسٽر هرچندراءِ وڪيل ڪراچي هئا، جن هوم رول تحريڪ جي آڙ ۾، مسلمانن جي شيرازه بنديءَ کي ٽوڙڻ لاءِ وڏي ساز سامان سان تياري ڪئي ۽ غلام محمد خان ڀرڳڙيءَ جهڙي روشن دماغ ۽ اثر واري ماڻهوءَ کي بہ پاڻ ڏي ڇڪي ورتائون ۽ ان جي حمايت حاصل ڪيائون.

ان هندو مهاسڀائي ذهنيت وارن ليڊرن، توڙي بدزبان آريہ ڪارڪنن، هندو اخبارن ۽ ايڊيٽرن، توڙي هندو نواز ساده لوح مسلمان ليڊرن جو مرحوم 'بلبل' نهايت سختيءَ سان مقابلو ڪيو. سنڌن سينهن حرڪتن ۽ برڪتن جي قلعي کوليندو، کين بي نقاب ڪندو ويو.

نتيجو اهو نڪتو جو مرحوم 'بلبل' تي، هندو قوم تي حملي ڪرڻ ۽ سنڌن خلاف مسلمانن کي ڀڙڪائڻ جي ڏوهہ (۱۵۳ قلم ابڪ) هيٺ مقدمو داخل ٿيو. مرحوم 'بلبل' ريمنڊ وڪيل ڀَڏو، مگر هن صاحب، هندن سان رضامندي ڪرڻ جي راءِ ڏني، جا مرحوم 'بلبل' جي غيور طبع گوارا نہ ڪئي ۽ مرحوم سر غلام حسين (سابق وزير اعظم سنڌ) قومي همدرديءَ جي ڪري سندس فيءَ کان سواءِ وڪالت ڪئي.

ڪيس هلندي، مرحوم 'بلبل'، سنڌ جي خود هندو اخبارن مان اهڙا تہ حوالا ڳولي ڪورٽ ۾ پيش ڪيا، جن هندن جي ڪيس کي جهوري وڌو. فاضل جج، مسٽر اي. مئنڊس، ڪيس بيڏوهي ٺهرائي ڇڏي ڏنو ۽ اٿلندو فريادي ڌر تي فتوي ۾ چنبا وڌائين تہ "هندن برابر خراب روش اختيار ڪئي هئي ۽ 'بلبل' جو ڪجهہ اظهار خيال ڪيو آهي، ان ۾ هو حق بجانب آهي، تہ سنڌ جا هندو بنگال جي فسادين لاءِ بہ ناهڻ لاءِ چندو ڪري رهيا آهن."

ان فتوي تي، حيدرآباد سنڌ ۾ وڏو جلوس نڪتو ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ قومي ڪارڪنن خوشي ڪئي ۽ جلسا ڪيا.

ان وقت کان پوءِ، هندو مهاسڀا جي ذهنيت وارا مخالف، شڪست کائي ويا ۽ 'بلبل' مرحوم ۽ سندس همڪار گروهہ جي سياسي بصيرت جو سڪو ڄمي ويو، ۽ حسن علي افندي واري تعليمي تحريڪ زور ورتو.

مرحوم 'بلبل' هڪ طرف سر سيد احمد جي تعليمي تحريڪ کي پسند ڪيو، پر ان سان گڏ، اسلامي تعليم کي، سندس نيچري خيالات هيٺ لتاڙڻ سان اختلاف ڪيو. ان سلسلي ۾ 'بلبل' مضمون لکيا ۽ پنهنجي شعر و شاعريءَ ۾ جديد فيشن ۽ نيچريت جا چوڏا لاٿا، ۽ اسلامي روايات، اسلامي وضع قطع کي محفوظ رکڻ تي زور ڏنو، ۽ ڪيئي ڪتاب لکيائين. پهرئين درجي کان انين جماعت تائين پورو ڪورس لکيائين. ان ڪم ۾ سائس شيخ صادق علي ۽ مرزا قليچ بيگ بہ متفق رهيا.

ان دور ۾، جيئن اڪبر الهہ آباديءَ پنهنجي ظريفانہ انداز ۾ جديد تعليم تي تنقيد ڪئي ۽ ان کان پوءِ علامہ اقبال پڻ مغربي تهذيب کي ننديو، تيئن سنڌ ۾ مرحوم 'بلبل' اهو پارٽ ادا ڪيو، ۽ ان ماحول تي ظريفانہ انداز ۾ تنقيد ڪئي.

مرحوم 'بلبل' جي فن ۽ تنقيد جو ڪجهہ اندازو، سندس هيٺين شعر مان لڳائي سگهجي ٿو:

گهر ڪان لڪنا، نيتو نيچر، تاڪ ڏنا ڏن تاڪ ڏنا،
سِرَ ۾ ٽوپي، هٿ ۾ هنٽر، تاڪ ڏنا ڏن تاڪ ڏنا.

ان ۾ هڪ شعر آهي، جنهن لاءِ مرحوم بسمل چيو آهي ته "ان هڪ شعر تان پين جا ظريفانه دفتر گهوري ڇڏجن." اهو هي شعر آهي:

ڇمڇا ڪانٽا، ڪيٽ پيٽ ڪوڪڙ، چيمبر ۾ چيئرس جي تڙتڙ،
شاش ڪرڻ ۾ بيٺڙ شرشر، تاڪ ڏنا ڏن تاڪ ڏنا.

اهو غزل نما شعر طويل آهي ۽ قابل غور آهي.

'بلبل' جو اهو رنگ سندس 'ديوان' ۾ آهي، ڪريما ليچرل ۾ آهي، مامقيما ۾ آهي، ۽ رحيما ۾ به آهي. ان سان گڏ سندس لطائف ۽ ظرائف ۾ به آهي.

مٿين غزل کي پڙهڻ کان پوءِ، بقول پير حسام الدين راشدي:

"ڪنهن جي دل گهرندي ته جنٽلمين ٿي، پاڻ کي خراب ڪري. بيشڪ سنڌ ۾ اڪبر الهه آبادي‌ءَ وارو رنگ 'بلبل' مرحوم پيدا ڪيو، بلڪ ان کان به وڌيڪ دوآتشو ڪري ڇڏيائين."

مرحوم 'بلبل'، چارلس ڊڪنس وانگر، ظرافت جي ذريعي، پنهنجي سوسائٽيءَ کي بد اثرات کان بچائڻ لاءِ جيڪو فن پيدا ڪيو، تنهن وڏو ڪم ڪيو. دراصل اها ايجاد ۽ جدت، مرحوم 'بلبل' ٺي سنڌي ادب ۾ آندي، ان جو مثال سنڌي ادب ۾ اڳ ڪونه هو. سندس مزاحيه انداز 'پوڪين'، جو ڪم ڪيو ۽ فيشن جو بخار ڪيدي ڇڏيو. پيو ته 'بلبل' ان وقت، قوم جي زخم تي لشتر وهائي ڪيدي، جڏهن ڪارو واءُ لڳي رهيو هو، ۽ مسلمان نوجوان، جديد فيشن جي وبا ۾ ونجي چڪا هئا. اهوئي سبب آهي، جو سنڌ جي سڀني محققن متفق ٿي چيو آهي ته 'بلبل' هڪ سچي شاعر جا فرائض ادا ڪيا آهن. سندس تخريبي پهلوءَ، جديد فيشن جا ڪوٽ ڪيرائي ڇڏيا.

'بلبل' سهڻي نقاب ۾ اُڏل، ڪاري بلا کي پريان ٺي پروڙي ورتو ۽ ان جي خراب نتيجن کان اڳواٽ قوم کي آگاهه ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

اُنين چئجي ته جديد دؤر جي مومل جي ڪاڪ ۾ جو اسان جا ڪيئي ڪونڌر، ميندرا ٻنجي، متحو حيرت ٿـي چڪا هئا، تنهن جي طلسمات کي هن باريڪ بين ۽ حق شناس شاعر پرينديءَ ٿـي پروڙي ورتو، تان جو جدوجهد ڪري، ان کي بي نقاب ڪري، قوم کي سجاڳ ڪيائين ته اها مومل جي ڪاڪ آهي ۽ نه زندگيءَ جو رنگ محل!

'بلبل' جي فن جو اهو ڪمال آهي، جو سندس ڪلام ۾ اچوڪو نقشو به هوبهو پيو نظر اچي. اهو آهي پيشنگوئيءَ وارو جزو، جنهن بابت سروجني نيدو چيو آهي ته:

"شاعر باڪمال جو فن، هڪ پيشنگوئي ٿئي ٿو، ان ۾ مستقبل جا آهڃاڻ ۽ آثار پڻ موجود رهن ٿا."

ظاهر آهي ته تخريبي پهلوءَ کان سواءِ، تعميري پهلو به مڪمل شاعريءَ لاءِ ضروري آهي. ان خيال سان ڏسبو ته اهو تعميري پهلو به 'بلبل' جي شاعريءَ ۾ بدرجهءِ اتم موجود آهي.

'بلبل' مرحوم قوم جي صحيح جذبات ۽ رجحانات، عقائد ۽ خيالات کي آبياري درست ڪرڻ لاءِ، قوم جي مرده ۽ افسرده روح کي زنده ڪرڻ لاءِ هيٺيان طريقا اختيار ڪيا آهن، جي سڀ غور ڪرڻ جي قابل آهن.

(۱) هن ان زماني جي بزرگن ۽ بابرڪت هستين جي چولڊ ڪري الهن جي مدح ڪئي، ۽ قوم کي پنهنجن محسنين جي ڪمال ۽ فضيلت کان آگاهه ڪري، سندس دل ۾ عزت ۽ محبت جو بي پناهه جذبو پيدا ڪيو. اهڙيءَ طرح، ڪارلائل جي قياس موجب، سنڌي ادب ۾ هن هيرو ورشپ جو بنياد وڌو، جو هن کان اڳ موجود نه هو. افسوس اهو آهي ته هن دؤر ۾ ان لقطهءِ نظر کي قطعاً فراموش ڪيو ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو قوم جو شيرازو، پريشان خياليءَ جي لنڊر ٿي چڪو آهي ۽ هر فرد پريشان به آهي ۽ انارڪسٽ به ٿي چڪو آهي.

هرڪو ماڻهو، پنهنجن ماڻهن ۾ رڳو عيب تلاش ڪري رهيو آهي. ’حسن‘ جو متلاشي جڻ تہ آهي ئي ڪو نہ! لکو قوم ۾ ڪي اهڙا چڱا مڙس ئي رهيا آهن، جن جي ليکي ڪري سگهجي. گويا پوري ملت، بديءَ ۾ مبتلا ٿي چڪي آهي. اصل ۾ جي ماڻهو ان خيال جا آهن، اهي هرو ڀرو صحيح نہ آهن. انهن ڪي ايترو التها پسند ٿيڻ نہ گهرجي. ”اجا ڪي آهين، ڪاڄڪ سوڏا ڪاپڙي“ تي خيال ڪرڻ گهرجي.

پيو تہ ڪنهن ٻئي ڪي ساراهڻ سيکڻهن جو ڪم ئي ناهي. هن لاءِ وڏي جگر ۽ گردي جي ضرورت آهي. عام طرح سان، ڪنهن جي عيب جوئيءَ يا گلا ڪرڻ ڏي ئي ماڻهوءَ جو نفسياتي ميلان رهندو آهي. ’بلبل‘ جي وسعت نظريءَ جو داد ڏيڻ گهرجي، جو ’بلبل‘ دل کولي، قوم جي محسنن کي قصيدي سان ياد ڪيو ۽ ڪين قوم وٽ متعارف ڪيو. سندس قصيدا بہ فني نقطہ نگاهہ کان وڏو معيار رکن ٿا. بقول حافظ بسمل مرحوم، ”بلبل جا قصيدا، قاآنيءَ جي فن جي تڪرار جا آهن.“

پيو تہ ان قصيده گوئيءَ ۽ مدح سرائيءَ جي سلسلي ۾ فني نقطہ نظر سان هڪ مشڪل مسئلو، هر قصيده گو لاءِ سد راهہ بڻجي ٿو، جو آهي ”لنبدي خوشامد“ ۽ ”حقيقت بيالي!“ ٻنهي جي وچ ۾ جو فرق آهي، ان کي هرڪو سمجهي سگهي ٿو. هڪ پنهنجي ذاتي دوست ۽ محسن کي ممدوح قرار ڏئي، ان جي مدح ڪرڻ آسان آهي، پر پاڻ کي قومي نقطہ نظر ۾ فنا ڪري، قوم جي ترجماني ڪندي قوم جي محسن جي مدح ڪرڻ، بلڪل مشڪل آهي. پنهنجي ”زبان“ سان مدح ڪرڻ کان، قوم جي زبان بڻجي مدح ڪرڻ مشڪل امر آهي.

’بلبل‘، ان فني نقطہ نظر سان، مبالغي آرائيءَ کي نظر انداز ڪري جن جي مدح ڪئي، اهي نہ فقط ان مدح جا مستحق هئا، پر ان سان گڏ اهڙا بہ وڏ يڪ ستائش ۽ مدح جا حقدار هئا. ’بلبل‘، قصيدي کي متوازن

۽ مناسب حدن ۾ رکي، ان کي پوريءَ طرح لباهيو، جا سندس پڻ حقيقي ۽ بنيادي خوبي شمار ڪرڻ گهرجي. 'بلبل' ڪنهن به ٽٽي ٽامٽيءَ جي لنبي خوشامد نه ڪئي آهي.

پيو ته 'بلبل' پنهنجي قوم کي، پنهنجن ليڊرن جي روشن پهلوءَ کي نظرانداز ڪرڻ کان روڪيو آهي ۽ ٻڌايو آهي ته قوم جيستائين پنهنجن ليڊرن جي روشن پهلوءَ کي نظر ۾ نه رکندي، تيستائين اجتماعي اصلاح جو ڪو به ڪم پايهءِ تڪميل تي نه پهچي سگهندو.

'بلبل' اهو به ظاهر ڪيو آهي ته قوم ۽ ليڊرن جي وچ ۾ مفاهمت لاءِ ضروري آهي ته قوم پنهنجن ليڊرن جي نقص ۽ عيب کي هروڀرو تشهير نه ڏئي؛ ڪوشش ڪري، اصلاح لاءِ سوچي، رڳو فساد نه پيدا ڪري، پر باهمي تعاون کان ڪم وٺڻ سکي. سندس خيال اهو آهي ته ليڊر جي مقبوليت، قوم جي ترقيءَ ۽ عروج جو هڪ زينو آهي. جنهن قوم، ليڊرن جي تاريڪ پهلوءَ تي نظر رکي خواه مخواه نڪته چيني ڪئي آهي، اها ڪڏهن به تعمير پسند ليڊرشپ پيدا ڪري نه سگهي آهي. سندس نقطهءِ نظر اهو به آهي ته نفرت جو جذبو قوم ۽ ليڊر کي هميشه لاءِ جدا ڪري ٿو ڇڏي ۽ التها اتي ٿي پهچي، جو قوم پنهنجي ليڊرن جي چڱن ڪمن مان به بهره ور ٿي نٿي سگهي.

'بلبل' مرحوم، عين سياسي ۽ اخلاقي مصلحت محسوس ڪري، قوم جي اکين اڳيان قصيدي جو شيشو آندو، ۽ سندس اکين اڳيان سندس ليڊرن کي لائق، فائق، دانا، عقيل، همدرد ۽ اعتماد جوڳو ڪري ڏيکاريو؛ ڇو ته سندس خيال موجب، انسان هر حال ۾ خاطي آهي، تنهنڪري جا قوم پنهنجن خدمتگذارن جي خطائن تي چشم پوشي ڪرڻ نه سگهي اهي، سا ڪڏهن به چڙهي ۽ اُپري نٿي سگهي.

قدرداني پيدا ڪرڻ جي سلسلي ۾، هاڻ هن طرح چيو اٿس:

قدرداني بم چيا عجب آهي،
جيتِ قدر ناهي آت غضب آهي.

قدردانيءَ 'واهَ' جي وائيءَ،
هي خدا جي عطا، وَهب آهي.

(۲) بلبل مرحوم، خالق اکبر جي حمد و ثنا نهايت دلکش ۽ جاذب، زود اثر ۽ دلنشين نموني ۾ ڪري، الله پاڪ جي بي پناهه وحدانيت ۽ قدرت ڪامله جي گوناگون صنعت ۽ خلقت ڏي رجوع ڪرڻ جي پرجوش ۽ پُراثر تلقين ۽ تبليغ ڪئي آهي. ان سان گڏ، غافل مسلمانن جي زنگ آلود قلب کي، رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جي محبت واري پارس سان گَهڻَ جي ڪوشش ڪئي اٿس. ان طرح ڪيترين مرده ۽ زنگ آلوده دليون روشن ڪري ڇڏيائين.

الغرض، اسلام جي ٻن شعبن، وحدت ۽ رسالت تي ڪامل ايمان آڻڻ، لا اِلٰه الا الله سان گڏ محمد رسول الله جي مفهوم ۽ مطلب کي سيني ۾ سانڍڻ، ان تي عمل ڪرڻ، سندس شاعرانه ۽ اديبانه جدوجهد جو مرڪزي نصب العين رهيو آهي. سندس نعتيه ڪلام، هڪ صادق عاشق، هڪ شيفته ۽ وارفته 'گلِ رسالت' جي 'بلبل' جي آهه و فغان آهي. درحقيقت، سرڪار دو عالم صلي الله عليه وسلم جي محبت ئي ايمان آهي، بلڪ ايمان جي جان آهي ۽ ايمان لاءِ ساز و سامان آهي.

ان سلسلي ۾ مرحوم 'بلبل' پنهنجي حياتيءَ جي آخري گهڙيءَ ۾ به جو نعتيه غزل لکيو آهي، اهو حضور پرنور صلي الله عليه وسلم کي سندس سچي اُمتيءَ جي سچيءَ سِڪ جو سنيهو، ۽ عقيدت ۽ محبت جي فراوانيءَ جو لاجواب خطاب آهي، چيو اٿس:

"رسول الله، امت کي ڇيڻَ ۾ نا ڇڏڻ گهرجي."

اهو شعر نهايت رقت انگيز ۽ روح پرور آهي، جو وفات وقت چيو اٿس.

مرحوم 'بلبل' پنهنجي فن ۽ ڪلام سان، انهن ٻنهي چيزن، توحيد ۽ عشق نبوي کي وري چمڪايو.

(۳) مرحوم 'بلبل'، مسلم قوم کي تهذيب ۽ اخلاق جي راهه تي هلڻ لاءِ وڏندڙ ۽ آياريندڙ انداز ۾ آماده ڪيو ۽ 'تصوف' جي بهترين ۽ عملي دستورالعمل تي هلي، تزڪيه نفس لاءِ تيار ڪيو. ان سلسلي ۾ دنيا جي فاني هجڻ، فقر و فاقي کي پسند ڪرڻ، عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهڻ، جد و جهد ۽ جهاد ۾ گذارڻ، ڪسر نفسيءَ ۽ فروتنيءَ سان پيش اچڻ، اتفاق ۽ اتحاد سان قومي شيرازه بنديءَ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ بهترين ڪلام چيائين.

(۴) مرحوم 'بلبل' پنهنجي فن، ادب، شعر ۽ نثر سان، مسلم قوم کي پنهنجي صحيح مقام کان آگاهه ڪيو ۽ کيس پنهنجي خيرالامت هجڻ جو احساس ڏياريو ۽ کيس 'من عرف نفسه، فقد عرف ربه' واري مقام کان واقف ڪيو، جيئن لطيف، روميءَ ۽ اقبال جي شاعريءَ جو مرڪزي خيال آهي "پاڻ سڃاڻڻ"، جنهن کي فلسفيانه انداز ۾ "خودي" تو سڏجي، ان ڏانهن 'بلبل' اڻ سهڻي اسلوب سان دعوت ڏني آهي، جيئن اقبال چيو آهي:

وهي هے تيرے زمانے کا امام حاضر،
جو تجهے، غائب و موجود سے بيزار کرے.
دے کے احساس زيان، تيرا لهو گرما دے،
فقر کے سان، چڙها کر، تجهے تلوار کرے.

'بلبل' جي فن ۾، نفي ۽ اثبات جي آميزش، ان شعر جي بصيرت تي دليل آهي.

(۵) مرحوم 'بلبل'، پنهنجي شاعريءَ ۾ خالص علمي ۽ ادبي، لساني ۽ فني پهلوءَ کي محفوظ رکيو ۽ سنڌي زبان نهايت سليس ۽ سلوڻي، دلڪش ۽ عام فهم ڪم آندائين. شعر جي رواني، شيرين بياني، وزن جي پختگي، بندش جي چستي، سنڌس فن جو ڪمال آهي. ان طرح لوان استعارا ۽ ڪنايا، لطائف، ظرائف، تمثيلون ۽ تشبيهون پيدا ڪري، ٻوليءَ کي رنگين ۽ لڪين بنائي ڇڏيائين.

بقول حاجي محمود خادم، "رنگين ۽ مرصع نثر جو موجد مرحوم 'بلبل' آهي، خود مرحوم مخلص ۽ مرزا قليچ بيگ مرحوم به سندس تقليد ڪئي آهي." ان طرح جناب مولائي شيدائيءَ جي چوڻ موجب:

"بلبل پهريون انشاپرداز ۽ صاحبِ طرز اديب هو، جنهن مسلم صحافت جو مقام سنڌ ۾ بلند ڪيو، سنڌي صحافت جو بنياد وجهندڙ 'بلبل' هو."

ان طرح ڊاڪٽر خليل جي چوڻ موجب:

"بلبل مرحوم، واقعي قومي روح، زبان جي سادگي ۽ عام فهم عبارت پيدا ڪرڻ جي خيال سان سنڌ جو حالي هو ۽ ظريفانه ڪلام ۽ اصلاحي شاعريءَ جي خيال کان اڪبر الهٰ آبادي هو ۽ اخلاقي ۽ مذهبي شاعريءَ جي مدنظر تي سعدي ثاني هو."

آخر ۾ عرض ڪندس ته 'بلبل' کان ڪجهه اڳ ۽ ڪجهه پوءِ توڙي سندس دور ۾ ڪيترائي اهڙا شاعر پيدا ٿيا آهن، جي عظمت ۽ قابليت جي لحاظ سان، بلبل مرحوم کان بدرجها آتم هئا؛ پر هنن جو ڪلام ايترو مقبول عام ٿي نه سگهيو، ڇالاءِ ته اهو سندن فن ۽ ڪلام، دماغي ڪاوش جو مرهونِ منت هو، ۽ زور طبع جي پيداوار هو، تنهنڪري تڪلف سان پيدا ڪيل، مصنوعي صنعت ڪڏهن به حيات دوام حاصل ڪري نه سگهي.

ان جي برعڪس، 'بلبلِ سنڌ' جي صدا اڄ به سرزمينِ سنڌ جي فضا ۾ گونججي رهي آهي، سندس شاعري اڄ به سامعين جي مرده جذبات کي بيدار ڪري رهي آهي، بقول اقبال:

وه بلبلِ نالان تها، اس اجڑے گلستان کا.

سندس تخلص به عجيب آهي... 'بلبل' هزار داستان، انيڪ قسمن جي لولين ۽ سُرن جو مالڪ پرندو آهي، تيئن 'بلبل' به هزار داستان آهي. سندس شعر ۽ ڪلام، بيان ۽ نطق، هر رنگ ۽ ڍنگ تي آهي. 'بلبل' خوشيءَ ۽ غم، حسن ۽ عشق، شاديءَ ۽

خانه برباديءَ تي لوڇ ڪنان رهي ٿو، تيئن 'بلبل' جي حياتي به اهي عناصر ٿي رکي. 'بلبل' قوم جي غم ۾، غمرانگيز ڪلام چيو، 'بلبل' مسرت جا لغما ڳايا، 'بلبل' حسن جي سحر انگيز ڪيفيت کي بيان ڪيو، 'بلبل' عشق جي واردات جو نقشو چٽيو، 'بلبل' قوم جي مسرت ۽ ڪاميابيءَ ۾ حصو ورتو، 'بلبل' قوم جي خاله برباديءَ تي دلدوز مرثيا چيا. اهي چارئي عناصر، سندس 'ديوان' ۾ موجود آهن.

'بلبل' چوهٺ ورهين جي عمر ۾ ١٣- سيپٽمبر ١٩١٩ع ۾ وفات ڪئي. مرحوم شمس العلماء قليچ بيگ فرمايو آهي:

شاعر ملڪ سنده شمس الدين - ڪه از و بود عالمي به شگفت.
بلبلي بود او ڪه با منقار - در معنيٰ عجيب تر مي سفت.
بود او شمس، بر سپهر سخن - ڪرد آخر غروب روي نهفت.

'بلبل' مرحوم جي علمي ادبي فضيلت، توڙي شخصيت تي ڪافي بحث ڪيو اٿم، هت آخر ۾ سندس سياسي بصيرت تي فقط به ٽي حوالا عرض ڪندس.

اول اوهان ان دور ۾ پيدا ٿيل هوم رول تحريڪ جو ڪجهه تصور ڪيو، جنهن جي چڪر ۾، سنڌ ۽ هند جا وڏا وڏا مسلمان ليڊر اچي چڪا هئا. اهو دور ١٩١٨ع ۾ وڏو ممڻ مچائي چڪو هو. گانڌي، گوکلي، ايني بيسنٽ ۽ ديوان مرليڌر ان تحريڪ ۾ حصو وٺي رهيا هئا. سنڌ ۾ غلام محمد خان پرگڙيءَ جهڙو پرجوش، مخلص ۽ ديانتدار ليڊر به متاثر ٿيڻ کان رهي نه سگهيو.

ان دور ۾ مرحوم 'بلبل' ڪتاب 'جام جم' لکيو. ان ۾ هند جي سياسي منظر، هندن جي انگريز پرستيءَ ۽ مسلمانن جي حق تلفيءَ تي مفيد ۽ معلومات افزا انگ اکر پيش ڪري مسلمانن کي خبردار ڪيائين، ته هو پنهنجي حقن لاءِ جداگانه تنظيم ڪري ڪن ۽ بلڪل جدا محاذ قائم ڪري، پنهنجن حقن لاءِ جدوجهد ڪن. 'جام جم' جي ٥٦ صفحي تي 'بلبل' مرحوم لکيو آهي:

"گرگن سان ٻڪريون گڏجي حق نہ گهرن؛ ٻارن سان چڙيون نہ آڏامن! اسان جي هستي، اسان جي قوميت سيني کان مٿي هئڻ گهرجي، هندن کان صديار وڏيڪ اسان جا پوليٽيڪل حق آهن. هو هميشه اسان جا محڪوم هئا، انگريز جي چاپلوسي ڪري، هاڻي اسان جا حاڪم ٿيا آهن. اڃا وڏيڪ حاڪم ٿيڻ گهرن ٿا. اسان جا الهن کان بہ وڏيڪ ڳاتي پڪا حق هئڻ گهرجن، پر جدا، ۽ الڳ."

'بلبل' جو هيءُ آواز، علامہ اقبال ۽ قائداعظم کان، تڏهن ۽ الهآباد واري اجلاس ۽ لاهور جي پاڪستان ريزوليشن کان، پاو ٻهہ سال ڪن اڳ جو آهي، جنهن ۾ پاڪستان ۽ جداگانہ قوميت جو روح موجود آهي.

ان طرح وفات وقت، بلڪل پوين پساهن ۾ سندس زبان مان هي لفظ نڪتا:

"هندن جا ٻچڪا ڌار ڪريو ۽ مسلمانن جا ٻچڪا ڌار ڪريو."

اهي لفظ پاڪستان جي تاريخ ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿا.

بهرحال، هن مقدمي ۾ بلڪل مختصر طرح سان، مقدمي جي رعايت سان، مرحوم 'بلبل' جي تعارف ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. عرض آهي تہ صاحب ذوق، گرامي صاحب جو مقالو "'بلبل' ۽ سندس فن" (مهراڻ، ۳/۴-۱۹۶۳ع) بہ مطالعه ڪن، جيئن 'بلبل' متعلق سڀ گوشا روشن ٿين. انهن مختصر لفظن سان، هن مقدمي کي ختم ٿو ڪريان.

- ضياءالدين. ايس. 'بلبل' (مرحوم)

۱۵- فبروري ۱۹۶۵ع

قطع تاريخ - وفات بلبل

مشهور عالم ۽ شاعر، اکبر الہ آباديء جي شاگرد رشيد، جناب ڊاڪٽر عبدالمجيد صاحب صديقي مرحوم، 'بلبل' جي قطع تاريخ ۾ هن طرح پنهنجي جذبات جو اظهار ڪيو آهي:

چراغِ عالم، شمس الدين بلبل،
سراجِ حلم، شمس الدين بلبل.
سخندان خوب، شمس الدين بلبل،
زبانِ مرغوب، شمس الدين بلبل.
اديب سنڌ، شمس الدين بلبل،
نقيبِ سنڌ، شمس الدين بلبل.
رفيقِ قوم، شمس الدين بلبل،
شفيقِ قوم، شمس الدين بلبل.
رئيسِ مهر (ميهڙ)، شمس الدين بلبل،
فصيحِ شهر، شمس الدين بلبل.
ڪمالِ شعر، شمس الدين بلبل،
جمالِ شعر، شمس الدين بلبل.
چنين معروف آن ممدوحِ من بود،
اميرِ مجلسِ شعر و سخن بود.
محبِ مسلک و قوم دين و ملت،
سراپا پيڪرِ لطف و شرافت.
ز روحِ شاعري لبريز جامش،
نگاهش دوربين، پخته ڪلامش.
ظرافت بذله سنجي، خوش ڪلامي،
در اصنافِ سخن، في الجمله نامي.
بسالِ سيزده صد سي وهفتم (١٣٣٧ هه)،
به بست و هفت ذي الحج المکرم.

به فردوس برین آسوده جانش
همیشه رحمت حق بر روانش.
بگویند عاشق صادق نه میرد
اگر میرد حیات نو بگیرد.
بمانده یادگار از گلشنش گل
ضیاءالدین و شمس‌الدین بلبل.
ز "صدیقی" دعا این بااثر باد
مدام او زنده و پاینده تر باد.

تقريظ

مرحوم حاجي محمود صاحب 'خادم' لاڙڪاڻه

مفڪر جي معنيٰ جي هر ڪنهن کي خبر آهي، پر هڪ اعليٰ مفڪر جو معيار ڇا هئڻ گهرجي، تنهن بابت ڪجهه چوڻ گهران ٿو.

جاڻڻ گهرجي ته هڪڙا مفڪر اهي آهن، جي حڪمت ۽ فلسفي جا دقيق ۽ عميق مسئلا ۽ نت نوان نظريا پيش ڪن ٿا، جهڙيءَ طرح بوعلي سينا، امام غزالي ۽ ڪانٽ. پيا اهي آهن، جن جذبات ۽ مشاهدات جا در شهپارا، فن جي رنگ ڍنگ ۾ پيش ڪيا؛ مگر اها ڪوشش يا ڪاوش نه ڪيائون ته عوام تي ڪو خاص اثر پوي، يا ساڌو ان ڪي سمجهن. هنن جو فڪر خالص فن خاطر هوندو آهي. ٽيون گروهه انهن مفڪرن جو آهي، جي فن کي غرض يا غايت يا انتها نٿا ڄاڻن، پر انهن کي انساني حياتيءَ جي سنوار ۽ سڌاريءَ خاطر ڪتب آڻن ٿا. هن قسم جا استادِ فن، عملي ۽ اصلاحي پهلو رکندڙ آهن.

شاعرن جو سرتاج، صوفي حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه‌الرحمة ۽ شيڪسپيئر هن قسم جي مفڪرن جا عمدا مثال آهن.

اهڙيءَ طرح 'بلبل' مرحوم به هن معيار جي مفڪرن مان هو. سندس نشان امتياز هي آهي، ته هن جي فن جو اثر ان وقت جي سوسائٽيءَ تي نهايت عمدو پيو ۽ عوام جي اخلاق جي اصلاح ۾ نهايت ڪامياب ٿيو. انهيءَ ڪري هن پاڻ کي ملڪ جو مفڪر ۽ شاعر ثابت ڪيو ۽ قوم ۾ نهايت خوشگوار انقلاب آڻڻ جو باعث بڻيو.

منهنجي خيال ۾، هڪ اعليٰ مفڪر کي پرکڻ جون ٽي نشانيون آهن: هڪ ته هن ڪا جدت آفريني ڪئي هجي؛ ٻيو ته هن سوسائٽيءَ ۾ نئون روح ڦوڪيو هجي ۽ نوان جذبا پيدا ڪري ايڪ اثر وڌو هجي؛

۽ ائين ته هن ۾ پيشنگوئيءَ جو مادو هجي ۽ قوم خواهه وقت جو پورو پورو نبض شناس ثابت ٿيو هجي. هنن ئنهي ارڪانن ۾ 'بلبل' مرحوم بلڪل پورو اتري ٿو، ان جي ثابتيءَ لاءِ مرحوم عبدالله صاحب 'بسمل' ٽکڙائيءَ جا ڪجهه ويچار، 'بلبل' مرحوم متعلق پيش ڪريان ٿو. فرمايو اٿس:

"سنڌيءَ ۾ هو پهريون شاعر آهي، جنهن ظرافتي نظم لکيو. هو پهريون اديب آهي، جنهن ظرافت ۾ ملڪ ۽ قوم جي خدمت ڪئي.

"هو پهريون ماهر تعليم آهي، جنهن ظريفانه ڪلام جي زور تي، سنڌي مسلمانن کي انگريزي علم ڏي راغب ڪيو.

"هو پهريون رفارمر آهي، جنهن ظرافت جي رستي، انگريزي تهذيب جي عيبن کان مسلمانن کي آگاهه ڪيو.

"هو پهريون سياستدان آهي، جنهن ظرافت جي رستي، حڪومت جي رشوتخور آفيسرن ۽ علماءِ ڪرام ۽ پيران عظام جي مخرب ڪاررواين تي تنقيد ڪئي.

"هو پهريون شاعر آهي، جنهن ظرافت جي رنگ ۾ ڪريما سعديءَ جي تضمين لکي، قوم جي اصلاح ڪئي.

"هو پهريون اديب آهي، جنهن موجوده سليس نثر نويسيءَ جو رنگ پيدا ڪيو، جو خاص طرح اخباري دنيا ۾ بلڪل ڪارائتو ثابت ٿيو."

هن پوئين راءِ ۾ 'بسمل' مرحوم سان حضرت 'مخلص' مرحوم به شامل آهي، جنهن 'بلبل' جي وفات تي، پنهنجي رسالي 'ڪشڪول' ۾ افسوس ڪندي لکيو آهي:

"'بلبل' مرحوم سنڌ جي مسلمانن ۾ پهريون اخبار نويس هو ۽ پهريون شخص هو، جنهن ظرافت جي ميدان ۾ شاعري

کئي ۽ هوئي هڪ صحافي هو، جنهن پهريان پهريان
صحيح معنيٰ ۾ ايڊيٽري ڪئي ۽ موجوده سليس ۽ پراثر ۽
رنگين مضمون لوڻيءَ جو سڪو چمايو."

ان وقت جو عالم فاضل مخدوم محمد الور صاحب ٻاٽائي لکي ٿو:

"جيترو مون تجربو ڪيو آهي ته ائين پئي معلوم ٿيو آهي
ته ڪنهن به بد ڪم کان روڪڻ ۽ قوم کي سڌارڻ ۾ اسان جي
ڏکين اسپيچن، تحريرن ۽ تصنيفن به اهڙو اثر نه پيدا
ڪيو آهي، جهڙو 'بلبل' جي ظريفاڻي طرز قوم کي شرمسار
ڪري، پراثر بنايو آهي."

مون هن کان اڳ مختلف تحريرن ۾ ڄاڻايو آهي ته سنڌي
شاعريءَ جو جديد دؤر 'بلبل' مرحوم کان شروع ٿئي ٿو. اُها
وڏيڪ چوندس ته صحيح معنيٰ ۾ قومي شاعري به 'بلبل' مرحوم
شروع ڪئي، جنهن لاءِ هن هيٺيان پنج طريقا استعمال ڪيا:

(۱) 'بلبل' قصيدي کي قاآنيءَ جي منزل تائين پهچائي، ان کان
هر طرح نهايت مفيد قومي ڪم ورتا.

(۲) توحيد، رسالت ۽ ٻين اسلامي ۽ اخلاقي موضوعن تي،
شاعري ڪري، ايمان ۽ اسلامي تهذيب ۽ روح کي تازو ڪيائين.

(۳) نيچرل شاعري ڪري، قوم کي قدرت آشنا ۽
حقيقت پرست بنايائين.

(۴) سعديءَ جي ڪريما کي نئين پيرايه ۾، سنڌيءَ جي
چاشني ملائڻ سان محفوظ ڪيائين، جا اڃا ڪيترن کي برزبان
ياد آهي.

(۵) نوان استعارا، نيون تشبيهون، نيون تمثيلون، نيون ترڪيبون،
چست بندش، شوخ ادا، فصاحت ۽ بلاغت جهڙيون خالص فني خوبيون،
سنڌيءَ ۾ پيدا ڪري، ٻوليءَ جو ادبي پهلو روشن ڪيائين.

اُٺ ظاهر ڪري چڪو آهيان ته ’بلبل‘ مرحوم رڳو اديب يا شاعر ڪونه هو، پر هو سياسي ميدان جو به هڪ سرگرم ڪارڪن، عمدو ليڊر، مفڪر، مدبّر ۽ عوام جو دلدادو، مجلسن جو مور ۽ جادو بيان مقرّر پڻ هو.

(۱) هن، حسن علي آفنديءَ سان گڏ، پولي ڪميشن ۾ وڃي، نهايت جفاڪشيءَ سان الڳ اڪر ڪيڏي، تحريڪ هلائي، ”دکن انگريڪلچر رليف ايڪٽ“ کي سنڌ سان لاڳو ڪرايو.

(۲) خاندان جي ملڪيتن بچائڻ لاءِ قائد اعظم جي پيش ڪيل مسودي جو فائدو وٺي، سنڌ لاءِ وقف علي‌الاولاد جهڙو مفيد قانون پاس ڪرايائين.

(۳) سال ۱۹۰۷ع ۾ جڏهن آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي، تڏهن سنڌي مسلمانن لاءِ هڪ ٺهراءُ پاس ڪرايائين ۽ فارسيءَ کي نصاب ۾ داخل ڪرڻ جي رٿ جي تائيد خود وقارالملڪ صاحب ڪئي هئي.

(۴) ’مسلمان ۽ تعليم‘ نالي ڪتاب ڇاپرائي شايع ڪيائين ۽ پنهنجي ڳوٺ ۾ انگريزي اسڪول برپا ڪيائين، جو پوءِ وڏي هاءِ اسڪول ٿيو.

(۵) بلبل مرحوم پهريون مِلّي ۽ قومي جذبي وارو شخص هو، جنهن ترڪيءَ جي جنگ، يا جنگ بلقان دوران، ’هلال احمر‘ جي تحريڪ کي سنڌ جي سرزمين تي آندو ۽ زور وٺايو.

(۶) اُنيبيسنٽ جڏهن هندستانين کي مذهبي رنگ ۾ پنهلائي، انگريزي حڪومت جي چار ۾ اڻ سڌيءَ طرح وڏيڪ مضبوط جڪڙڻ جو ڍولڳ رچايو ۽ هوم-رول جي تحريڪ جاري ڪئي، تڏهن ’بلبل‘ مرحوم، هوم رولي چال جي اصليت پروڙي، ان جي خلاف زوردار تحرّڪ هلايو ۽ مسلمانن کي خبردار ڪيو ته هو هن جي پيچ ۾ نه اچن.

(۷) اهڙيءَ طرح، مسلمانن لاءِ جدا قوميت جي صدا بلند ڪرڻ وارو پهريون مفڪر 'بلبل' هو.

پنهنجي ڪتاب 'جام جم' ۾ لکي ٿو:

"خدا ڪي دانهن آهي ته مسلمانن جي حال تي ڪو رحم ڪري، ان جو اهو مطلب ناهي ته مسلمان اصل پوليٽيڪل ميدان تي نه اچن، ماٺ ڪري سمهين پون، نه نه! بيشڪ هو واسطو رکن ۽ مذهبي ۽ ملڪي حق گهرن. غلاميءَ کان آزاديءَ جا پنهنجا پڇائين. اسان جي قوميت سيني ڪان مٿي هئڻ گهرجي."

(جام جم، ص ٥٦، سن اشاعت ١٩١٨ع)

پاڪستان لاءِ گويا هيءَ پهرين صدا هئي. ان وقت جا مسلم ليڊر، رڳو چند سدارن ملڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيا هئا، تڏهن 'بلبل' مرحوم جداگانه قوميت جو آواز بلند ڪيو.

غرض ته 'بلبل' مرحوم جي سياسي تحريڪ جو ليڪ نتيجو هي نڪتو جو بنسبت ٻين قومن جي، مسلمانن تي نه اٺيبيسنٽ جو ٿياسافيڪل رنگ چڙهيو ۽ نه مغربي فيشن يا ان جي ماتحتو نيٽو ليچري جو اثر ٿي سگهيو ۽ نه مهاسڀائي هوم-رول چال ڪامياب ٿي.

مسلمانن انگريزي تعليم کي ورتو، پر مغربي ذهنيت ڪان به خوب خبردار ٿي ويا ۽ ان جي وڪڙ ۾ نه آيا ۽ پنهنجون پراڻيون روايتون قائم رکي سگهيا.

'بلبل' پهريون شخص هو، جنهن پاڪستان جو عملي طرح پهريون قدم کنيو.

'بلبل' مرحوم، پنهنجي دوست حسن علي خان افنديءَ واري مرض پليءَ ۾ مبتلا ٿي، تاريخ ١٣- سيپٽمبر ١٩١٩ع تي هن دارالفنا

ڪان جدا ٿي ويو، تڏهن ٻه يان لفظ جي سنڌس وات ۾ان اڪثا، سي هي هئا:

”هندن جا ٻجڪا ڏار ڪريو ۽ مسلمانن جا ٻجڪا ڏار ڪريو.“

شايد پاڪستان جي هيءَ پيشنگوئي هئي.

شاعريءَ جو هي موجوده هلندڙ دور، رئيس شمس‌الدين ’بلبل‘ ڪان شروع ٿيل سمجهڻ گهرجي. ان متعلق تفصيل سان هن ڪان اڳ مون گهڻو بحث ڪيو آهي. ان ڪي مطالعي ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ سنڌ جي اوائلي اصناف، بيت، ڏوهيڙي، ڪافيءَ ۽ وائيءَ ڪان وٺي، عروضي شاعريءَ تائين تبصرو ڪيل آهي — والسّلام.

”خادم“ لاڙڪاڻوي

۲۵- جنوري ۱۹۵۱ع لاڙڪاڻو.

ديباچو

بسم الله الرحمن الرحيم

رئيس القلم، مرحوم رئيس شمس الدين "بلبل"

سخن آفرين ۽ سخن رسان جي سلسليوار واجب الثنا تحية، حمد ۽ صلواة کان پوءِ، شائقين نڪته چين، مضمون معاني ناظرين، دقيقه بين، شعر و سخن ۽ نڪته داني جي طبع جوهر شناس، الماس قياس آساس تي مسڪين، شمس الدين هيچمدان، مصنف ديوان جو هي التماس، بصد نياز ۽ هراس، ذهن نشين ٿو ڪري ته عالم دنيا ۾ سڀڪا جنس، ضد کان خالي نه آهي، هر نعمت لاءِ حسد، هر گل کي خار، هر گنج تي مار ۽ هر سخن تي نڪته چيني ضرور هوندي ئي هوندي. الهيءَ اشڪال مثال کان، از اول تا حال، ڪوئي نه بچيو آهي. مگر باوجود، ان دوُر رشڪ آمود، انگشت اعتراض آلود جي، سندن اشتغال باڪمال چمڪندو رهيو. مصنف ۽ بي ريا صرافن باصفا جي محڪ مدد سان سندن مال سخن زلال کي ڪو نقص نه پهتو، ۽ هرهڪ جي زماني گذرڻ کان پوءِ، سيڪو پنهنجي متاخرين لاءِ، معانيءَ جو باني نظر آيو، ۽ جڏهن ته هن زماني ناپائدار جو بنياد، درگذر ۽ ڪل يوم ابتر تي رکيل آهي، ڏينهون ڏينهن سيڪا حالت گهٽ ٿيندي رهي آهي، هر وقت، جي وقت، پنهنجي رَوَش کي رَوَش ڏياري، نئون نئون چمڪو ونايو آهي.

ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته محاوره ۽ اصطلاح تقريريءَ خواه تحريريءَ، نظم يا نثر ۾، هوئين هوئين وقت، سداري جو ڪلت ڏيکاريو آهي ۽ ڏيکاريندو وجي. سچ؛ سيڪا شيءِ موسم سان سٺي، سيڪا حالت رسم سان سٺي لڳندي آهي، پر تنهن ۾ به پيشي فرقا،

انصاف ۽ اعتراض جا هليا اچن، جي اهي بہ الهيءَ ڦيري ۾ لڳون رانگ روپ پيا وٺن.

سخن جو تہ هاڻي رکو لاڪ وڃي رهيو آهي، پر ان جي پرڏن، وجه اسباب ۽ نقل ڪي، قياس ۽ انصاف جو وجه آهي. غرض اهو معاملو اهڙو آهي، جو تاآخر پنهنجي هڪ نہ پئي رانگ ۾ هليو ايندو.

مطلب ڳالهہ جو هيءُ آهي تہ هاڻي بہ ويچارا ماڻهو، پنهنجي قدر آهر، شعر ۽ سخن جو چرچو پيا ڪن ۽ اها خصوصيت يا خلقت سڀ ڪان علحدي آهي. البت علم جي چالدي، انهيءَ قرار جي قائم ڪرڻ لاءِ ضروري آهي، نہ تہ 'سيماب' ڊار، پنهنجو ذاتي ڪم ڏئي ٿو.

هن وچ ۾، مصنف پنهنجو ڪجهہ احوال بيان ڪري ٿو، جنهن ۾ ڪو مايو علم عروض خواهہ فن وغيره جو بہ ڪونہ آهي. محض از رو شوق جي ابتدا ڪان طبع شعر تي مائل هئي، اوءِ پنهنجي وسعت آهر، ڪنچو پڪو شعر چئي، پنهنجي شوق کي پورو ٿي ڪيو. بهرحال، اڪثري اردوءَ ۾ ۽ ڪي فارسيءَ ۾ خيال رهندو هو، پر سنڌي شعر بلڪل قليل.

اتفاق، انقلاب زماني ۽ ڪشش آب و دانہ ڪان ڪراچيءَ ۾ قسمت ٽپي ۽ اتي ايڊيٽري اخبار 'معاون' جي ۾ معيّن ٿيو، پر هاڻ پنهنجي وطن ۾ زمينداريءَ جي ڪاروبار ۾ مشغول آهي.

اخبار ۾ شاعران حال جي شغل ۽ غلغل، چندان سنڌي شعر ڏي راغب ڪيو. انهيءَ وچ ۾ ڪي مختلف رديفن جا غزل بہ بعض چوڻ ۾ آيا، پر اڪثري جو مطالعي هندي اخبارن ڪان طبع، ظرافت ڏي مائل هئي ۽ اهوئي طريقو، دل ولد رائڻ جو گويا طبع انس ڪري ورتو هو، تنهنڪري لورن لي ڏينهن ۾ خيال دامنگير ٿيو تہ الهن پراگنده غزلن، ظريفانہ، ناصحانہ، عاشقانہ خواهہ اخلاقي، اصلاحي، مذهبي ۽ ديني کي گڏ ڪري، باقي انهن ۾ پيا غزل جوڙي رديف وار هڪ مختصر ديوان ڪٺي ناهجيا جيئن عمر جو يادگار

۽ رهي ۽ دوستن، دور افتادن لاءِ سوکڙي (خواهہ کھڙي ۽ هجي) ٿي پوي. ان خيال کي تقريباً ٻن هفتن ۾ پورو ڪري، ڇپائڻ جو شوق پيدا ٿيو. ان کان اڳ فقط پندرهن يا سورهن غزل، مختلف ٺهيل هئا.

اگرچ هن باغ ديوان ۾، خار خامي جا ٻہ از حد آهن، مگر تڏهن ۽ اعليٰ قسم جي ظرافت ۽ لطف گلزار معالي کان خالي نہ آهي.

ڪتاب شايع ڪرڻ، گويا پاڻ کي انگشت نمائيءَ جو هدف بنائڻو آهي، پر جو پاڻ کي، "پاڻيءَ ۾ وجهندو، سو ڌهنگن کان ڪٿي ڊڄندو."

انگشت نمائي ٻہ چڱي، پر ماڻهن جا ٻہ عجيب غريب خيالات آهن. هڪڙا تہ حال جي شاعر يا ڏڻل وانڱل جي شعر ڏي نهارين ٻہ ڪين! گو، ان ۾ کهڙي ٻہ ماهيت هجي. حالانڪ سندن امتياز جو وري اهو حال تہ جيڪڏهن متقدمين جي غزل ۾، متاخرين جو ناٺو ڪٿي وجهجي تہ جيڪر هزار عيب پيا ڪين، پر جيڪڏهن متاخرين جي غزل ۾، متقدمين جو ناٺو وجهجي تہ هولد ڪو ناٺو ٻہ نہ وٺي! سچ چولدا آهن تہ "وڻ چڙهيو واپاري ڪٽيو ڪاٺي ۽ لاڻڻ چڙهيو چور ڦاهيءَ چڙهي."

ٻين جو رايو آهي تہ حال جي شاعرن جو شعر، سڀ مجاز جون ڳالهيون آهن، الهن ۾ اجائي لفاظي آهي، جن مان ڪو فائدو ڪو حظ! يا چوندا تہ سائين ڏسو هاڻوڪا شاعر، ڇا پيا چون!

حالانڪ هر مجاز کي حقيقت آهي، سالڪ مجاز مان ٻہ اهائي معنيٰ ڪيدي، پنهنجو روحاني لطف ٿا وٺن ۽ وڌائين، پوءِ شاعر ٻلي تہ کهڙي ٻہ خيال ۽ حال تي ڇيو هجي!

دااالعمہ ماڻهو، ظرافت ۽ مزاح، مذاق ۽ هجو، تعريف ۽ طنز، غزل ۽ هزل وغيره جي اشعار مان ٻہ ڪو عمدو نتيجو ڪيدي، حظ حاصل ڪن ٿا. نئين محاوري ۽ اصطلاح جا لفظ ڪلام ۾ اچن تہ اها ٻہ يڪ گونہ رونق آهي. ڪل" جديدٌ لذيذ.

ڏيٺ جو چوڻ آهي تہ فلاڻو شعر، فارسيءَ يا اردوءَ مان ترجمو
ٿيل آهي. هيءَ چوري آهي يا چوندا تہ هن ۾ ڪهڙي فضيلت آهي.
پر اهو لٽا ڄاڻن تہ شعر جو ترجمو ڪرڻ ۽ نباهڻ هڪ فن صنعت آهي.
ڪيترن وڏن شاعرن بہ ائين ڪيو آهي، بلڪ ان بابت مشتاقن جون
فرمائشون ٿينديون آهن.

مثلاً قدسيءَ جو شعر آهي:

آلوده قطرات عرق ديده جبين را،
اختر ز فلک مي نگرد روي زمين را.

ان تي اردوءَ جي نامي شاعر، 'سوداء' چيو آهي:

آلوده قطرات عرق، ديکھہ جبين کو،
اختر پڙي جهانکين هين فلک پر سے زمين کو.

ڏسو تہ هي لفظ بہ لفظ ترجمو ٿيل آهي، تہ ڇا چئبو تہ هيءَ بہ
چوري آهي! شاعر جو خيال ڪجي تہ استاد وقت جو هو!

هن ديوان ۾ فقط اٺ-ڏهہ غزل ظريفاڻا، لو مذهبن جي لاءِ
اردوءَ جي مضمونن جو ترجمو آهن.

چوڻون، ڪي ماڻهو تضمين ڪرڻ تي اعتراض آڻيندا آهن تہ
لاحق، متقدمين جي شعر کي خراب ٿا ڪن يا ڪارين ٿا. حالانڪہ
تضمين ڪرڻ، شعر ۾ وڏو فن ۽ حڪمت آهي. هڪ نئين تازگي ۽
عمدي صنعت پيدا ڪندو آهي، جيئن پيولدي وڻ، خاص صنعت
ڏيکاريندو آهي.

غرض، ماڻهن ۽ ڪوهن جا منهن بند ڪرڻ ناممڪن آهن.
جيڪڏهن الهن اعتراضن جا سبب بيان ڪجن تہ پوءِ ڪتاب اصل
مطلب کان ڏري ويندو، جو تہ اسان کي 'ديوان' لکڻو آهي ۽
نہ تاريخ.

اهي ٻہ-چار ڳالهيون، هت ڏيڻ ضروري ڄاتم، جو ويچاري
'بلبل' کي کهڻن زاغ و زغن جي چنبہء طعن ۾ اڇلو آهي، پر

گلشن مصنفن بیریا ۾ غلول "الانسان مرکب من السهو والنسیان" سان پناهه ٿو وٺي.

جيڪڏهن ساري ديوان سان کو هڪ اڌ شعر به ڪنهن کي پسند اچي ته هوءَ ان جي صلي ۾ ساري خطا ۽ خامي معاف ڪرڻ فرمائي. قليل عرصي ۾ ايتري شعر چوڻ تي ۽ منهنجي ڪم مائگيءَ تي وزن آئي، پورو بار عتاب خطاب جو رکن. بلڪ درگذر فرمائين، خار سهوَ کي گلزار تصحيح سان مٽائين.

شمس الدين، 'بلبل'
ميهڙ (سنڌ)
٢٤- جمادي الاول سنه ١٣٠٨ هجري
٦- جنوري ١٨٩١ع

متن
(دیوان بلبل)

بسم اللّٰه الرحمٰن الرحيم

●

سر سخن جي سونهن اول، پاڪ پرور جي ثنا،
خلق جي رزّاق ۽ خلّاق داور جي ثنا.

تيو ڪلام الهام، امرو نهي جو جنهن تي نزول،
واجب آهي، تنهن سچي سالار سرور جي ثنا.

همدم و همراز، هردم، هم مصاحب، يار غار،
صدق دل سان چئو سدا، صديق اڪبر جي ثنا.

هو دلاور دين جو حضرت عمر ابن خطاب،
زينتِ دل، زينتِ محراب و ممبر جي ثنا.

ڪامل الايمان ۽ صاحب حيا، جامع قرآن،
ڪر عجب عثمان، ذوالنّورين انور جي ثنا.

جي ڪريمن سان مدامي، آب ڪوثر کي پيئن،
جو ڪيم، اسدالله غالب، شاهه حيدر جي ثنا.

مالڪِ جنّت آ، سيده نساءالعالمين،
رڪن تي ايمان جو، شبّير، شبّر جي ثنا.

حمزه و عباس، اعليٰ مرتبه، افضل امير،
ڪر سندي ٻارهن امامن، سلڪِ گوهر جي ثنا.

پوءِ سندن اصحاب ۽ اولاد ۽ ازواج تي،
تابعن ۽ تبع تابع هوءِ هر هر جي ثنا.

عالمن ۽ صالحن ۽ مومنن ۽ ڪاملن،
چار مذهب جي امامن، دين گستر جي ثنا.

۽ طريقه معرفت جي سلسلن چشتي سندي،
پر تنهين ۾، نقشبندي خضر رهبر جي ثنا.

پاسبان اسلام جو سلطان اعظم شاه روم،
سنڌ ۾ ڪونسل تنهين جي خانبهادر جي ثنا.

مجتمع احباب وارن دوستن سيني سميت،
۽ "معاون" جي معاون چاپ دفتر جي ثنا.

يار ۽ غمخوار، واقفڪار، سڀ سنڌ و پنجاب،
خيوش اقرب، صله رحمي، هر برادر جي ثنا.

ٿو وطن "ميهڙ" سندو، وه وه جو دل کي وڻي،
هر در و ديوار رونق، باغ بازر جي ثنا.

هيءَ ثناخواني نه ٿيندي، هونءَ ته هرگز دلپسند،
جي ڪندين تون ڪين "بلبل"، دوست دلبر جي ثنا.

●

منجهه شان، لبن لعل، بدخشان چوان ٿا،
مرجان ڪان مر جان ٿي، بيجان چوان ٿا.

ياقوت کي جو قوت، جگر خون ٿيو هردم،
پاپوش تي چسپان جي ٿئي پان چوان ٿا.

بثنسر جي سراسر تي جو گوهر ۾ ڪٿر آهه،
درد ان ۾ دُرِ دانش دندان چوان ٿا.

جهومڪ سندي جهالر ۾ جو جوهر ٻه جواهر،
تنهن ڪن کي انهيءَ ڪان جو دڪان چوان ٿا.

جو چاه ڪري، چند ته زندوئي ٿئي بند،
ان چاه زنخدان کي زندان چوان ٿا.

اقرار ۾ انڪار جو بيڪار ڪري ڪو،
احسان فراموش کي انسان چوان ٿا.

حاسدَ کي ٿئي ساڙ، جو هن فهم سخن ۾،
غلطي ۾ ٿئي غلطان ته شيطان چوان ٿا.

مضمون جو ميمونُ نہ انصاف كري صاف،
معنيٰ جو نہ ٿئي مان، تہ ارمان چوان ڇا.
’بلبل‘ جي غزلخواني ۾، غلغل جي شغل ڪان،
نارَس ٿئي نادان، سخندان چوان ڇا.

●

تڪيندي تڪي پيام، تارَن ۾ تارا،
ڏيو وَر پون ٿا، سي پارَن ۾ پارا.
ائين هوت هاريان ٿو هنجون هجر ۾،
وهن ٿا ڦڙا، جئن نيسارن ۾ سارا.
کولیندي اوهان جي کلي آئي هٿ ۾،
پئلي پيا ويا سپ، ويچارن ۾ چارا.
ٿي هڪ ڪاري ڪاڪل، ۽ بي شامِ فرقت،
ڪيا ان ۾ دل ياد وارن ۾ وارا.
ڪڙي بند زلفن جي اهڙو زبون ڪيو،
لڳي تارَ ۾ تارَ، ڳارن ۾ ڳارا.
ائين تون سڄڻ سائين، سهڻن جي وچ ۾،
تو سونهين جيئن تاجدارن ۾ دارا.
محبت ۾ جيڪي وَڏيا، سي نہ موريا،
ڪري برهہ، ’بلبل‘ بيمارن ۾ مارا.

●

جمالت جو بيان ظاهر، ذرا جانان ڪيو ڇو ٿا،
ائين ٿي، پاڻ کي مٺو ميان منهن سان ڪيو ڇو ٿا.
رخِ انور، هزارن کي، ڪيو حيران حيرت ۾،
تنهين کي ڀول سان ڦيهر وڙي حيران ڪيو ڇو ٿا.

جيڪي عـشّـاق آهـن، رنـج ۽ ايـذاءَ ۾ راضـي،
دل آزاري، انـهـن جـي اي مـٺـا، ارمان ڪيو چو ٿا.

اسين آزاد آهيون، منهن رکون ڪنهن جي نـہ ملت ۾،
ادا اي واعظو! هت ذڪر ديـن-ايـمـان ڪيو چو ٿا.

رکيا قـاضـي رهيا ڪوڙا، وتـن ٿا بـرهـمـن بيـبـيا،
اجـايـو بحث تن سـان، انـگـريـزيـدان ڪيو چو ٿا؟

جيڪي آهـي سو هت آهي، رڳـو اولـو آ آخـر جـو،
اوهان پو، نرڳـ توڙي مـرڳـ جو سامان ڪيو چو ٿا.

گلستان جـي در و ديـوار تـي زاغ و زغـن ويـهـي،
ڏڏي 'بلبل' سنديون باتيون، اوهان 'ڪان ڪان' ڪيو چو ٿا.

●

وڃي هڪ چاپ تي ويهي ٻـرانـڊي کي ڪيون ها ها،
الا يـا ايـهـا الـسّـاقـي، ادر ڪاسـاً و نـاولها.

زمينون زر قُرانـي، پـو وڃي پٺو قـرض ۾ ڪاهي،
ڪہ عشق آسان نـمـود اوّل، ولـي افتاد مشڪلها.

مڙي جي پاڻ ۾ ممبر، جو ڪن ٿا ڪنهن ڪميٽيءَ کي،
نهان ڪـي ماند آن رازي ڪـز و سـازنـد محفلها.

وٺن ٿا عيب انگريزيءَ مٿي، جو هي سنڌي جاهل،
ڪجا دانـنـد حـالِ مـا، سبڪسارانِ سـاحـلـهـا.

ولايت ڏي وڃـي تـو ميل اسٽيمر، ڪيو جـلـدي،
جـرس فـريـاد مـي دارد، ڪہ بـر بنديـد محملها.

ڏني آ پـيـر مون کي پادري لڪچر سـنـدءِ لذّت،
ڪہ سالڪ بيخبر نـمـود، ز راه و رسـم مـنـزلـهـا.

ٻنڌي وارن ۾ وانگوڙا، هلي ٿي ميس جڏهن 'بلبل'،
ز تابِ جـعـد مشڪينش، چـہ خون افتاد در دلها.

●

جي وس پڄي ڪو منهنجو، ڪيان وات ساڻ وارا،
دردا ڪه راز پنهان، خواهد شد آشڪارا.

وڪٽي هي ميلڪ ساري، ڪيان ترت مان تياري،
باشد ڪه باز بينم، آن يار آشنارا.

ڏاڙهيءَ ۾ هٿ جٿين جو، پادر پرين جا سير تي،
گر تو نمي پسندي، تغيير ڪن قضارا.

سانجهيءَ صبوح چاڙهج، پري پنگ جو پيالو،
تا بر تو عرضه دارد، احوال سلڪ دارا.

ڪُنڊَ ۾ تني جون ڳالهيون، ڳارين چون دل کي،
دلبر ڪه در ڪف او، موم است سنگ خارا.

ميلي ۾ تون وڃين جي، مجرا ڏسين تنين جا،
در رقص حال آرد، پيران پارسا را.

پنڪو ڪڇيءَ ۾ پاتل، جي کيهليو ڏسين تون،
اي شيخ پاڪدامن، معذور دار مارا.

قلقل صراحي مان ٿي، "بلبل" ٻڌو هي غلغل،
هات الصبوح حيّوا يا ايّها السڪارا.

●

سراپا جو امثال آهي عجب،
عجيبن جو احوال آهي عجب.
ڏنو زلف جو پيچ، رخسار تي،
اهو جيم ۾ دال آهي عجب.

پرون 'بي' سندي باسم بيني الف،
طرح نقطه خال آهي عجب.

دهن 'ميم'، داناء دلبر سندو،
جو قرئت قرأت ۾ هي قال آهي عجب.

ستي ياد نالو سراسر سندس،
فقرن سندو فال آهي عجب.

ٿيو اسم اعظم، سندس پنج انگشت،
عزيزو هي اشڪال آهي عجب.

ڪرڻ لاءِ پرواز، پرين طرف،
هي 'بلبل' پر و بال آهي عجب.

●

ڏسان ٿو خواب ۾ چاٿي ٿو هڪ رب،
ڪه آمد ناگهان، دلدارم امشب.

صفائي سرَ ڪي ڏئي، پتلون پاتم،
بحمدلله نيڪو ڪردارم امشب.

ڪلب اندر وجي ڪاني تي ويٺس،
ڪه سرپوش از طبق بردارم امشب.

چيم دل ۾ ته ٿيندس عيسوي اڄ،
چو منصور ارڪني، بردارم امشب.

چيو، هڪ ميم مون کي، مئي ڊئر سرَ!
رسيده طالع، بيدارم امشب.

ولايت ڏي وڃي ٿيان گل تي 'بلبل'،
ازين سودا ڪه در سر دارم امشب.

●

گهرجي شائق کي هڪ پيالو شراب،
الـصبـوح الـصبـوح يـا احـبـاب.

هڪ پـري چهره پڻ هجي همدم،
الـمـدام الـمـدام يـا احـبـاب.

ڪٿي هٿ آبـرو ۽ مال اتـان،
پس بـنـوشـيـد دائما مئي ناب.

جي حياتيءَ کي تون حلال ڪرين،
مئي نوشين بخور، به بانگ رباب.

آئي اڄ رات جو کُٽي تـي چئو،
افـتـح يـا مـفـتـح الا بـواب.

حيف تن کي هجي جو سانجهيءَ سان،
ڪه به بندند ميڪده به شتاب.

خـوب بيهوش بڻج اي 'بلبل'،
فـاتـقـوالـله، يـا اولـي الـبـاب.

●

ڪنهن فڪل سان تون وڃي هڪوار ڦٻ،
تـي ڦـٽـيءَ جـان وارَ ۾ اي يـار ڦٻ.

ڏس تـه هـو سـاغـر صراحي ٽا وڃن،
مئي سندي محفل ۾ نئي ميخوار ڦٻ.

چو نه خدمت خوبروءَ جي تو ڪرين،
ڪنهن نه ڪنهن ڪم ڪار ۾ بيڪار ڦٻ.

يـار کـي اڄ عـطـر جـو آ انتظار،
تـون ڪـٽـي بغچو بـٽـي عطار ڦٻ.

من رقيبن ۾ بہ ڪو رخنو پوي،
رات جو چوريءَ، گهمي چوڏار ڦب.

چو وٺين پيو، بوءِ، بالائي بهار،
هاڻ ”بلبل“ گل اندر تي خار ڦب.

●

عسرت تي رسي عشق ڪان، ايذا ۾ رهي اپ،
سو طرح سخندان جا طعنا تو سهي اپ.

چاندوڪي جو سنسو نہ ڪر اي يار چمن ۾،
جي نيڻ ڪٽي توڏي تہ اکڙين ۾ لهي اپ.

مَہ رخ مٽي سوتين جي نہ جهالر ڪي سنوارج،
نارنج ۾، ان ريس جي، تي رت نہ وهي اپ.

محبوب، لڪي سوگهو تي سمهجانءِ مبادا،
پاسي ۾ ڏسي، پنهنجي پيو پَتھہ نہ پٿهي اپ.

گردش ۾ اچي، ڦيرو نہ ڏئي، ابتو هي گردون،
بيراهہ، انهيءَ ناهہ ۾، مون سان نہ ٺهي اپ.

هن باد بهاري جو آه انجام خزان تي،
”بلبل“ نہ سهي گل سان، پيو ڪِٽين ۾ ڪهي اپ.

●

ستم سون تي سجڻ تو ڏس ڪيو سپ،
مڙئي، سر تان لنگهي سنهنجي ويو سپ.

اجا پي جي هجئي ڪو دل ۾ ارمان؟
اهي پي ڏک اچي سون کي ڏيو سپ.

وئي جي جان سنهنجي، فڪر ڇا جو،
اوهان جو ڪم تہ بس پورو ٿيو سپ.

سهان تو ڪين تنهنجي ڪين، هڪڙي،
ستم سر تي سڄو، تنهنجو، پيو سپ.

رقيبن روبرو آئي ڏنو سم،
پرينءَ مون کي چيو: پيالو پيو سپ.

سڏائي گلرخن، عشاق کي چيو،
جي ’بلبل‘ ٿيو ته هيئن سيڪ ۾ جيو سپ.

●

ائي پَهر مون کي توهان جي آ تات،
ڏکن جو لنگهيو ڏينهن، رنجور رات.

اول بيوفا تون تئين بر غلط،
ننڍي ۽ وڏي کي اها وائي وات.

پلي چا پيو گذري، وهي واپري،
ڪڏي ڪير ويهي،ڪو توسان ڪهات.

وهامي سگهو رات وئي وصل جي،
ملا کي لڳي، حيّ عاليٰ الصّلوات.

هٽي ڪير توسان ستو سفت ۾،
پڌين ڪين پوڙا تون ”بلبل“ جي بات.

●

ادا هن رَهَ روان ۾، دم غنيمت،
عمر جي ڪاروان ۾، دم غنيمت.

ڏهاڙن چئن جو هي ڇهڇٽو آهه،
دنيا جي نَنهڻَ ۽ هان ۾، دم غنيمت.

پڪي ماڙي نه جي توکي ميسّر،
ڪَچي، ڪنڌي، مڪان ۾، دم غنيمت.

اگر حاصل نہ ٿيو حلوو ۽ پوري،
تہ چانج، خشڪ نانُ ۾، دم غنيمت.

سواريءَ لاءِ جي فيل و شتر ناهہ،
پيادي پا، روانُ ۾، دم غنيمت.

ڪٿي مشهور جي نالو نہ ٿيندو،
تہ بهتر، بي نشان ۾، دم غنيمت.

ڪري وٺ بوستاني گل جي "بلبل"،
اٿئي باغِ جهانُ ۾، دم غنيمت.

●

جانِ جان، پنهنجو يار آهي ڪيٿ؟
مهربان، پنهنجو يار آهي ڪيٿ؟

ڪٿي ڀلا، دور، دل موافق ٿئي،
آسمان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.

چو آڏائين ٿو محل ۽ ماڙيون،
هي جهانُ پنهنجو يار آهي ڪٿ.

مون تہ توکي چيو هو، هي محبوب،
اي ميان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.

جتي هردم ٿي گڏ گذاريوسون،
سو مڪانُ، پنهنجو يار آهي ڪٿ.

شوق ٿئي شعر جي چوڻ جو ڪيئن،
قدردان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.

ڪهڙو بنائيج نہ باغ ۾ "بلبل"،
باغبان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.

●

يدِ بيضا، سچ جو آهي هَٿ،
شال مون تان نہ هوت لاهي هَٿ.

جو سخن ۾ رکي نہ دست رَسيءَ،
سو سپيرين جو ڪيئن سراهي هٿ.

هو ڪري ڪيئن هي ماهيت معلوم،
جنهن جو هن هاجَ ۾ نہ آهي هٿ.

روز، باغِ جينان جو گل تي چنو،
ڏس، حبيبن جو چا نہ چاهي هٿ.

آسمان پيي، اچي زمينءَ تي پوي،
سوز وارو جي هوند ساهي هٿ.

محتسب جي تہ ميڪدي ۾ اڄ،
مستُ، پڳڙي هٽي تو ڊاهي هٿ.

ڪوئي "بلبل" سان گل وفا نہ ڪري،
ائين منهنجو ڏنو آ، ڏاهي هٿ.

●

دل وڃي تون عرض ڪر، دهلين متان دلدار وٽ،
چو نہ حق تنهنجو ٿئي ٿو، جاءِ پهلودار وٽ.

نوڪ ابروءَ جي نوائي، دل کي سٽيو سينڌ وٽ،
ڏس تہ سودائي ٿئي ٿو، قتل ڪيئن بازار وٽ.

ڪئن بچي، سا بي چتي دلڙي، ڏکن جي ڏنگَ کان،
جنهن ڪيو مسڪن مدامي، پنهنجو آهي مارَ وٽ.

چا پڇين ٿو حال اي آزاد، سڪ وارن جو سِرُ،
لٽڪندو ڏسندين ڪڏهن، يا تار وٽ، يا دار وٽ.

ڪڻ پلا سيماب جهڙي دل وٺي يڪجا قرار،
اڄ چڙي وئي چين ڏي، ڪلهہ رهي تاتار وٽ.

ڏس تہ توکي دل چوان ٿو، پڄ نظر جي تيرڪان،
جان ڏئين تان ترت ٿيندءِ، نہ ر جان، خونخوار وٽ.

اي صبا، قاصد صبح جا، ڪر الله ڪارڻ هي ڪم،
وڃ ڪنيون، صلواة جو هديو، سچي سردار وٽ.

وات تي ويندي، گلستان ۾ اگر گڏجيئي گل،
چئينس، رهندين ڪيترو هن بوءِ، خانہ خار وٽ.

هجر ۾ آيا هزارين تي عيادت لاءِ دوست،
تون پڇڻ يي ڪين آئين "بلبل" بيمار وٽ.

●

دل لڳڻ لاءِ، دل ڪري جهٽ پٽ،
مہ رخن تي وڃي مري جهٽ پٽ.

حسن اکيان هي دل، پتاشو ڏس،
جيئن پاڻيءَ ۾ تو ڳري جهٽ پٽ.

جي ڪيان تو سوال بوسي جو،
هٽ هٽي تو وڃي، ڀري جهٽ پٽ.

يار جا نيڻ، فير باڪس چڻ،
باهہ تيليءَ ۾ جئن ٻري جهٽ پٽ.

ڪڻ ناصح ادا مان صبر ڪريان،
ڏک لڳو، سو نٿو ٽري جهٽ پٽ.

جي تون حيلا ڪٽي هزار ڪرين،
ڪڻ لڪيو نانري، پڙي جهٽ پٽ.

صحبتِ بد سندو اثـر بـد ٿـئـي،
کير ڏُڌَ جي پٽي، ڪري جهٽ پٽ.
وَرُ ڏئي تي گلاب جي گل تي،
اچي "بلبل" ذري جهٽ پٽ.

●

ڪري ٿو ڪونہ ڪنهن کي ياد پرپٽ،
هجي، پر هانو پي همزاد، پرپٽ.

جڏهن ڪنهن ملڪ مان ماڻهو لڏي ٿو،
تہ چا آباد، نا آباد، پرپٽ.

سنواري زلف، دل جي دام ڪارڻ،
وڌي آ چَوڻ، اڄ صياد پرپٽ.

رقيبن جي چٽي چو منهن سڻي ٿو،
پڌي ٿو ڪونہ هيٺن فرياد پرپٽ.

وڪالت، عقد لئي، هي آشڪ، ڪافي
ٿئي ايجابَ جو ايجاد، پرپٽ.

فقط تون نام بر، نالو پڌائج،
ڏسان چا تو ٿئي، ارشاد، پرپٽ.

سندءِ قامت جي "بلبل" ڪان پُڌي قال،
رهي سگهہ ٿو سَرُو آزاد، پرپٽ.

●

وئيءَ شيءِ جو ارمان، آهي عبث،
حياتيءَ جو سامان، آهي عبث.

جيئڻ ناهہ، جيتوڻيي، جڳ ۾ گهٽو،
هي گوندر جو گذران، آهي عبث.

ڪيو آڏَ، پرِنُ، هڪ اشاري سان، پيو،
ڪُٺيءَ کي هٿڙ ڪانُ، آهي عبث.

ڪَرن اشڪ اظهار تا رازَ کي،
هي طفلن جو طوفان، آهي عبث.

دونالي دو چشمن ۽، بينيءَ جي مَکِ،
نظر لاءِ نيشان، آهي عبث.

اچائي تو لالي لَبن جي پرين،
چپن ۽ چپن پان، آهي عبث.

عبادت ڪرڻ آهہ افضل مگر،
بنا عشق، انسان، آهي عبث.

ٻڌي داستان، منهنجو، دلبر چيو،
ديواني جو ديوان، آهي عبث.

جهانُ جي گلن کي نہ، "بلبل" ڏي دل،
عبث باغ، بستان، آهي عبث.

●

خطوط برگِ سمن، ياسمين، چا باعث،
رهي ٿي، شوخ کي چين، برجبين، چا باعث.

چڙهي تو زلف کي چوڙي، او منهن مٿي محبوب،
وجهي تو ٻاهہ ۽ ورق عنبرين، چا باعث.

سوال بوسہ، لب تي، کلي دندانِ يار،
چيو تہ پي نہ، اي شيرانگبين، چا باعث.

ٻڌ ۽ تہ ڪالهہ انهيءَ خوبرو جي خال مٿان،
وڪيو ٿي، زاهد، ايمان و دين، چا باعث.

رکيو نہ اهل زمين کي آهہ راهہ پيمائي،
رهي ٿو، چرخ ۾ چرخ ۾ برين، ڇا باعث.

اهو تہ 'بلبل' کي باغبان ڏسج تعبير،
رهي ٿو، خار سان، گل همنشين، ڇا باعث.

●

زلف، جو سيني سڄڻ تي آهہ سپ،
ڪونہ ٿئي ٿو، ان سان تنهن کي ڏاڍ ڏپ.

ڇو لڙي پيو آهہ پستانن مٿان،
ڪير جي چشمي تي تنهن کوڙيو آ چپ.

ڏک سندي، صحرا نوردن تي، اي ڏينهن،
تپ گهٽو، فرقت جو آ پيو ڪين تپ.

گرچہ تون سرهم موافق ٿو رکين،
پر سڄڻ، منهنجو ٽري ٿو ڪين ٽپ.

گرد، گردش سان نہ گڏجي ماهہ کي،
شمعرو تي آهہ ڪاٺوڻ جو ڪپ.

چشم جو باشو چمن ۾ حسن جي،
دل جي 'بلبل' کي ڪٽي ويو ڏيئي جهپ.

●

پري ٿي، آڳ اندر ۾ اچي نہ ٻاهر ٻاڦ،
اچي نہ مينهہ پريان منجهان ٿي ٻاهر ٻاڦ.

فلڪ تون پاڻ سنڀالج، متان ٿئين پرزا،
اچا تہ هاڻ اٿي ٿيي، اللہ تو آهر ٻاڦ.

برهہ جي ٻاهہ جا ڀڀڪا ڪري ٿي، سيني ۾،
جلي وڃي هي بدن، جي ڪري نہ واهر ٻاڦ.

ڪري ٿي، گرمي گردون تي هيءَ جولاف وگزاف،
ٻٽي نہ سا تپش، دل جگر جي ماهر ٻاڦ.
بنايو ٿي جي فسون سازَ، مار فرعوني،
سڙيو سو مار، سحر، آئي جنهن ٿي ساحر ٻاڦ.
اٿاري ٻاهہ ڪي ”بلبل“ ٿو شعر جو شعلو،
ڪڍي جي، شور وشرر جي سخن سان شاعر ٻاڦ.

●

ڪوڏَسيو يارو موں ڪي، دل برده دلبر جو علاج،
اي ادا آهي بہ ڪو هن مرضَ مضطر جو علاج.

زلف جي ڏنگ جو وچي، جنهن حال جو ڪيءَ سان ڪيم،
تنهن چيو، ٿيندو اسان کان ڪين اژدر جو علاج.

اج ڏسي اک جي اشاري سان عجيبن هٿن چيو،
مَر ڏسون ڪهڙو ملان ٿو چاڻي منظر جو علاج.

سڀ طبيبن ٿي چيو، ٿيندو نہ ڪڏهن ڪارگر،
طب، ارسطو جو نہ لقمان جو نہ اڪبر جو علاج.

ٿا چون، جرّاح، هڪڙي زخمِ ابروءَ کان سواءِ،
ٿا ڪيون سڀ، تيغ، خنجر، تير، تبرّ جو علاج.

بوسہ، لب ۽ گزندِ ڏند جو هي ڏَسُ سليو،
ڪونہ ٿئي هيري وڏيل ۽ لعل احمر جو علاج.

دل ڪسي جا گلبدن، سا ڪئن وري موٽيي ملي،
هاڻ پانئج صبر ”بلبل“، ڦهرين نمبر جو علاج.

●

غافل وڃي ولايت، لنؤن ليڊيءَ سان لائج،
سو قرب سان ڪرستان، وڃي جرچ ۾ چوائج.

سِڪ ناچ، راڳ تن جو، پڻ بينڊ باجو بلڪل،
پو خوب ٻڌجي بابو، پيو بينڊ بد بجائج.

پهراڻ، پائجامو، پٽڪو، پنيت، بوڇڻ،
ڏئي ڀڃ تنين کي، ٽوپي، پتلون، ڪوٽ پائج.

ممبر ميونسپل ٿي، ڏي خوب مُڇ کي موڙو،
مخلوق کي رنجائي، سيٽنگ کي ڇمائج.

پنهنجا عزيز، اقرب بيگانا ڄاڻ احمق،
سرمست سرخرو ٿي "صاحب" سدا سڏائج.

مجلس ۾ تنهنجي ڪارو ماڻهو نه مور گهرجي،
ڏئي ڌاڪ "ڊيم فل" جو تنهن کي درئون تڙائج.

تڪبير ۾ وڃي ٿي، سرغ ۽ تتر جي لذّت،
گردن مروڙي، تن جي، پيو جوش ۾ جلائج.

ماڻهو هي واهٽي سڀ ٽا جانور جان؟ ڪائن،
ڇوڇا، ڇريون ۽ ڪانٽا، ٽيبل سٿي رکائج.

سنڌي نفر ۽ نوڪر، سڀ چور ۽ چريا هين،
ٻٽريل ۽ ٻبرچي، لنڊن منجهان منگائج.

سلان توٽي برهمڻ، بيهودگي بڪن پيا،
وعظن ۾ ڪين تن جي، پيو مغز کي کپائج.

بي. اي. جو شوق، "بلبل" رک رات ڏينهن دل ۾،
پيا خيال خوف خطرا، عقبي سندا پلائج.

●

نينهن جو نياپو، صبا آندو ڪٿي ناياب اڄ،
منجهه بهارِ حسن آهي، برهه ڪوليو باب اڄ.

زلف ان جي ڪان جو آئي، زهر آلودي نسيم،
ناگهان تي نيشزن، پيو دل ۾ پيچ و تاب اڄ.

لعل لب ڪان، نرخ، شب جي لعل جو ڪسجي چڪو،
سي سٽي ساراهه سرخيءَ جي ٿيا خوناب اڄ.

يوسفِ ڪنعان جو يارو حُسن ٿيو جلوه نما،
خيال ۾ ڪنهن خوبرو جي جو ڏٺم، خوش خواب اڄ.

ڪر خدايا خير، طرحِ غير تي ٿيي اڪبِ ڦري،
چشم سان چورائيندو ڪو، عقل جو اسباب اڄ.

دام ۾ ڪنهن گل لقا جي ٿيو گرفتاريءَ جو شوق،
ترڪ ڪيو، 'بلبل' تڏهن پيخوف، دانه و آب اڄ.

●

حوصلو دل جو لٽي ويو، هار ڪجهه، سينگار ڪجهه،
ناز ڪجهه، غمّاز ڪجهه، رفتار ڪجهه، گفتار ڪجهه.

وصل جي پيغام تي محبوب، ورنديءَ ۾ چيو،
تي مذبذب، بين ۾، اقرار ڪجهه، انڪار ڪجهه.

جانِ جانان ڪان جو پنهنجي سوال جو گهريم جواب،
هوور ڙيان هائو ڪيائين، چار ڪجهه، ناچار ڪجهه.

چا هي ان ۾، آهه معشوقن جو معمولي عمل،
عاشقن ڪان عار ڪجهه، بيزار ڪجهه ۽ پيار ڪجهه.

پيو نشان ڪهڙو اسان ۾، ڪفر جو ڏسندين ادا،
خال خط رخسار ڪجهه ۽ زلف جو زنار ڪجهه.

آھ فتنـي کي سنڀاريو، در سندس اپـنـيـو رکي،
خـواب جي خمار ڪجھ ۽ اڌ اکين بيدار ڪجھ.

همدم و همراز، ’بلبل‘ سان رهي هر وقت تو،
عشق جو آزار ڪجھ ۽ درد دل افـگـار ڪجھ.

●

واٽ وحدت جي، غير واري پيچ،
بلڪ ديھي دُنيءَ جي ساري پيچ.

پاڻ ڇانئج تہ، پاڻ ’تـون‘ آهين،
هن ڪُڄهارت جي ڳالھ ڳاري پيَچ.

نفس امّاره سان نہ رکـ الفت،
اهڙي سرڪش جي سربراري پيَچ.

مُنهن تي مڙوءِ پو، گيلا جو گهرُ،
تنهن دُوُروئي جي يار، ياري پيَچ.

رکي شانہ، تون شوق جي شب جو،
زلف جـي پـيـچ، پيچداري پيَچ.

رکـ، دَمِ عِدَم، نفيءَ جو تون،
ڪري اثبات، ’لا‘ جي لاري پيَچ.

روز وحدت جي باغ مان ’بلبل‘،
سر بہ زانو تـي سـبز تاري پيَچ.

●

ياد وارن ڏي تہ يڪدل يار اچ،
درد دوريءَ ساڙيو، دلدار اچ.

من گهريا محبوب، ماهي، سون سجڻ،
مـاهـرو منهنجا ٻـمـا مـنـٺـار اچ.

وئي سَحَرُ تنهنجي سڄڻ سڪ سوز ۾،
هئڻ سڪان ٿـو ساهه جا سينگار اچ.

هجرُ ۾ ٿيون هارجن، هنجون هـزار،
هوت، هيڪر، هيج سان هڪوار اچ.

هرگهڙي، هرڪر، اوهان جي ٿي هـُري،
تون هلي هاٽي، هنئين جا هارَ اچ.

نيڻهـن ۾ تنهنجي نسورا، نـازنـيـن،
نيـرَ جا نيـٽـيـن وهن ٿا، نارَ اچ.

ٻـرهه ۾ "بلبل" رهـي ٿـو بيـقـرار،
بـيـوسـيءَ بيحد رکيا هـِن بـارَ اچ.

●

اسان جي انتظاريءَ جو اللهه لـڳ آ، نظر ڪان پڇ،
شرارِ شوق جا شعلا، اچي اک جي شرر ڪان پڇ.

اوهان جي هجر ۾ جانان، ٿـيـو هت حـال آ هيٺو،
ڪيان ڇا ڳالهه پنهنجي، پاڻ تون ساري شهر ڪان پڇ.

جگر جو لخت ٿي ڪاڙهي، ۽ دل جـو خون ٿي پيتم،
گواهي تان اچي، ڳاهي، ڪا دل ڪان پڇ، جگر ڪان پڇ.

پڇين ڏو غير ڪان ڇا يار، منهنجي غـم سندي حالت،
وهائي آهه جا مون تي، اها منهنجي انـدر ڪان پڇ.

رکي تحرير تـي توکي جي آهي تندخـو ڪو شڪ،
زباني ٻي ذرو احـوال، پنهنجي نـامـه بـر ڪان پڇ.

رقيبن روڪ ڪئي اهڙي، جـو در بيٺي چياڙون ٿي،
انـدر آ ڪين، ٻاهر بيهه، پڇنو ٿي تـه در ڪان پڇ.

رهن گلرخ سندي رخسار تي ڪيئن عـرق جا قطرا،
اهو احوال "بلبل" زار، گل جي برگِ تر ڪان پڇ.

●

آءُ پرين، پرت جو پيار قدح،
پُر ڪري، اڄ تہ ڏاڍو ڏيار قدح.

جامِ جانب جو طور، غور ڏسي،
ٿو ڪري، اڄ فلڪ، نثار، قدح.

خوب مستن جي خوشدلي ٿو ڪري،
خوبرو جي هٿان، خمار، قدح.

رند مشرب، خطاب سان خضري،
ٿو رکي، دست ۾، تيار، قدح.

بخدا، باخدا ٿئي سئينوش،
جو پئي ان ڪان پنج بار، قدح.

بزم ۾ بيدلن جي ڪين ٿئي،
چشم ميگون جو برقرار، قدح.

پياس وارن کي پرت جي، ساقي،
ايترو ڏي نہ انتظار، قدح.

گردش روزگار کان ڇا غم،
ٿو ڪري، پنهنجو ڪاروبار، قدح.

داغ لالہ جو، باغ ٿئي 'بلبل'،
جو ڏئي گلعذار يار، قدح.

●

تن زيب، توهان جي تي ڏئي، چست قبا سرخ،
گل چاڪ گريبان ٿو رهي، غم ۾ سدا سرخ.

گلرخ جي اگر سرخ سواريءَ جو سحر ۾،
گلشن مان گذر ٿئي تہ رهي ساري صبا سرخ.

هن پنجئہ جانان مٿي، پامال ڏسي رنگ،
ٿيو پنجئہ مرجانُ سندو، انگشت نما سرخ.

فندق جي ڏسي فن کي ٿيو، فکر ھيَ غالب،
ڪنھن دل جي رتا رت مان ٿيا، ساڻ حِنا سرخ.

مصنوعي وَٽي رنگ نہ ٿئي مثل نڪيي سَٽ،
تنھن لعل لبن ساڻ ڪيو جن کي قضا، سرخ.

گل سرخ جو پردو جي پوي زلف تي هردم،
ان عڪس ڪان هر روز ٿين، صبح و مسا سرخ.

لب لعل، شڪر مال، ڪان بوسي جي عِوضَ ۾،
ڪئي عاشقِ فرهاد بہ شيرين غذا، سرخ.

محبوب جي مذهب ۾ ٿيا فرض رکيا چار،
لب سرخ، زبان سرخ، سرِ دست، دوپا سرخ.

”بلبل“ جي جنازي جي وصيّت هيي ڪئي گل،
ڪٽ سرخ، عطر سرخ، ڪفن سرخ، ردا سرخ.

●

اڪ قَري آهي يار جي آمد،
ٿي نِگهہ ۾ نگار جي آمد.

بوءِ قاصد، صبا مان ٿي معلوم،
يار، مشڪِ تتار جي آمد.

بي طرح تو ڏسي، اٿس ٿيٺي،
چشمِ خون ۾ خمار جي آمد.

سروِ ساجن، جي نونهال اٿي،
آهي شايد، :انار جي آمد.

دل ۾ اڄ ولولو آئي ٿو وري،
آهي، غم جي غبار جي آمد.

سس جي هٿ تي ٿئي نه جي هلچل،
هوند، ڪهنجي بزار جي آمد.

ٿي خوشيءَ ۾ غزل سرائي ڪر،
آئي 'بلبل' بهار جي آمد.

●

چنڊ ڪار ڏئي وار، سڄڻ سر تي سٽي اڏ،
مهتاب سندي منهن جو آبر، زلف لٽي اڏ.

هن سنبلي پيچيده ڪيو پيچ اندر پيچ،
دل اڏ تي ٿئي، چوٽي جو وَر ڏئي ٿو وٽي اڏ.

محبوب سندو، ناز به اعجاز سراسر،
ابروءَ جي اشاري سان، قمر دل جو ڪٽي اڏ.

هن تير نگهه ڪان جو سندم نيم رهي جان،
بوءِ جي بها سان ڪو پلي، جان جو مٽي اڏ.

هن خوبرو جو خواب ۾ ڪئي نيم نگاهي،
جادوءَ جي جبر سان ويو، دل جو جهٽي اڏ.

اڄ باغبان، مضمون سندي آه وفغان تي،
'بلبل' کي ڏنو، بابِ گلستان جو پٽي اڏ.

●

الف جي ساڙي اندر ۾ پنهنجي آڏِ،
پنج طبقا، پڙ ڪري، پوءِ لوءِ لڏِ.

تون نفي اثبات کي اثبات ڪر،
"لا" جي "لا" سان، "لا" سندي سڀ لات ڇڏِ.

منهن رکي مونسي آئي، موجود ٿي،
ماهہ کي سوگهو ڪري، ماجن کي سڏ.

دم تنهين ٿـي، دم ڪنان بيـدم ادا،
ماسوا الله وارا سب محلات مـڏ.

بي وجوديءَ سان حاصل ٿئي شهود،
هن هٿوڻ سان ڪين ڳڏجي هوت، هڏ.

هن جهان فانيءَ جي "بلبل" باغ ۾،
دل دنيا جي گلرخن سان ڪيم گڏ.

●

هن چست فسون ساز سان ڪنهن جو نہ چَلي منڊ،
جو چشم جي جادوءَ سان جادوءَ جو جهَلي منڊ.

هن وار سندي مار کي لڪَ وار ڪٽي مار،
گوڪي جي گروءَ جو نہ هنومان جو هلي منڊ.

هي نانگ نہ ڪنهن ڏانگ جي ڏهڪارڪان ڏرندو،
افعي، نڪو اژدر سندي جوڳيءَ جو جهلي منڊ.

سو تال، جي جيپال ڪري، دشت و جبل ۾،
هن مار کي سو وار نہ مرليءَ جو مَلي منڊ.

جنهن ريت، هنرَ جيت، سان هي زلف ٿئي زير،
سو سامري ساحر ٿو صحي ڪين سلي منڊ.

شب تار، گل شمع چيو، تار کي ڏسندي،
ڏس ڪٿن تو هنيون، "بلبل" بي پر، هي بَلي منڊ.

●

ڪجي نہ پست پين سان، اي يار پيارا ڏاڍ،
ڪِ سمجهہ سرنديءَ وارا، هلن نہ سارا ڏاڍ.

تون سچ چئين ٿو، ڪنهن ڪي نقو ستائين، پر
سڄڻ ٿا، زلف مسلسل سندا، اشارا ڏاڍ.

جواب ڏس تہ سُڪو چاهہ، منهنجي رشڪ ڪليم،
اهو تہ: ”نيٺ ڪندا سائين ناز وارا ڏاڍ.“

هي ڇا مجال، سچهن جڻ چوي: ”ائين ناهي!“
ڏيکاري ڏينهن ڏٺي جو ٿو ترت، تارا ڏاڍ.

هجي جي هڪڙو ڪوڏاڍو تہ آن ڪي سنهن بہ ڏجي،
هي ڪن ٿا زلف، زبر، نيڻ جا نظارا ڏاڍ.

سري ٿي ڪينڪي ساعت، جنين جي جانب ري،
سهن ٿا سيئي، ڏٺي ور، وري ويچارا ڏاڍ.

ڪرين ٿو ڪلڪل، بيهودو، غصو، ”بلبل“ سان،
ڪِ ڏج خدا ڪان، اي خوشرو نہ ڪر خدارا، ڏاڍ.

●

لب شير شڪر، قند تہ تنهنجو دهن لذيذ،
هن باغِ سراپاءِ ۾ تہ سيبِ ذقن لذيذ.

ڇا ڇا نہ چوان، شير و شڪر، ماڪي ڪِ مصري،
مطلب تہ سڀ آهين، ۽ سارو بدن لذيذ.

آهي نہ مٺو خاص فقط جسم سندءِ، پر
رفتار ۽ گفتار سندو، فڪر و فن لذيذ.

شيرين سندي شوق ۾ ٿي ڪوهہ پيو ”قند“،
پٿر ڪي بہ سمجهيو ٿي، جنهين ڪوه ڪن لذيذ.

ٿو غم کي غذا چاٽان ۽ دک درد دوا پڻ،
عاشق کي محبّت ۾ آهي هر سخن لذيذ.
جڻ چڻ ٿي لبِ يار تي مضمون کي سوچيم،
تڻ تڻ ٿي برآمد ٿيو هي حسنِ ظن لذيذ
گلرخ جي بنا ڪين وڻي باغ ٿو "بلبل"،
جنهن ۾ نہ هجي گل سو لڳي، ڪيئن چمن لذيذ.

●

زلف تنهنجي جي آڙي آ، دل ۾ ساري راتِ، تار،
ان تصوّر ۾ ڪٽينيدي وئي، تہ ڪٿن ٿئي رام، مار.
مون گهٽوئي، عشق کي مَن جي اندر مخفي ڪيو،
پر روئي اکڙيون ٿيي ڪن ٿيون، عام ظاهر راز، زار.
سچ پچين منهنجي تہ مرضي آهہِ دائمي گڏ رهون،
هاٽي اکتي جڻن ٿئي ازروءِ مصلح، راءِ، يار.
نقد موڙي مال ودل جي سڀ تلخ تاراج ڪر،
اي چريا اک ۾ تہ تارج تن ۾ پنهنجي راس، سار.
هن محبّت، جانبازيءَ، جنگ جُو، ميدان ۾،
قتل ٿي ڪيئي ڪري ويا، رڻ ۾ پنهنجا راو، وار.
هي ٿئين جي ٿول پاسي ٿيا تہ پنهنجا ڪيمِ چاڻ،
رک تريءَ تلوار هردم، مرد، پنهنجي، ران، نار.
عشق گل گل بي بقا کان شوق، "بلبل" بند ڪير،
لعل وگوهر، دم غنيمت جاڻ نہ تون هين راهہَ - هار.

●

تنهنجي لباس لال کان گلنار نار، نار.
۽ زلف مشڪ بوءِ سان، مشڪ تتارَ، تار.
جنهن وقت، جوڙ توڙ سان، گلشن ۾ ٿو گهمين،
تڏ رشڪ ساڻ ٿو رئي، گلزار، زار، زار.

منجهہ يـاد سَروقـد، هتي هر ويـل تي وَهي،
هڪ نهر نيڻ نيڻ مان، خـونــبار، بار، بار.
ڪو ڏينهن يـاد ڪر تـہ سندءِ هس وفا شعار،
هاڻي ڪيا سڄڻ، ڪئين اغيـار، يـار، يـار.
سو چـو هجي نـہ فَند ۾ چَندن ڪان فڪرمند،
جنهن جي پوي ٿي، مه روئي مڪار ساڻ ڪار.
سيني ۾ خـار خـار نـہ چا ڪـان خلش ڪري،
باد۾ رهي ٿـو، هين گُل بي خار ساڻ خار.
پيغامِ غيـر، صحبتِ بي يار ڏئـي صبا،
هن طرح تي تون "بلبلِ" بيمار ڪي نـہ مار.

●

"وَنگي" دل وئين منهنجي ولِ ساڻ وَر،
چنان هوت، "چاهون" نـہ تـو لئي چـپـر.
سوا تو نہ "گـدڙن" ۾ بـگهڙن جا هَل،
ڏڪـي هاڻ ڏونـگـر، "ميٺي" ڪيم ڏر.
پنهل لـئـي اتـي "پـاءِ لـَڪ" ۾ ليا،
"ڪري لاڙ" لـوڪن ڪنان ٽيلهہ ٽـر.
ستيرن، ميـن، ڪين ڪٺڪيو ڪڏهن،
ڏئـو نـنـڊ، "چـوڪو" بـہ آبـل آبـر.
اديون، "ري پـڙائـيءَ" نـہ رب جي رسان،
جبـل ۾ وهـائـن اکـيـون جام، جـر.
پنهون چام تنهنجو نـہ شل غم ڏسان،
جو "توريءَ" ڪو منهنجو نہ واهر نہ ور.
تـوٽـي منهنجي ڏيـرن ۾ ها ويـرَ وَڏَ،
نـہ تن کان پيم ڪو "ڪدو" رت ڪـٽـر.
نہ "بلبل" تون رَڪ، بـاغ، چوڙا، اگهن،
خـزان بـاد رنـگـي ڪو آئـي نـہ بـر.

●

سوال هي جو ڪيم ته سائين نه سونهين،
تو دلربا کي گهڙ پڙ.
جواب جلدي ڏنو هي جانان،
نه گهرجي پڻ تو گدا کي گهڙ پڙ.

لکيم ٿي اج رات، هي عريضي،
دو پشت مضمون هو طول پيچي،
رهي ٿي دل ساڻ منهنجي هردم،
توهان جي زلفِ دوتا کي گهڙ پڙ.

هو گوڙ گلشن ۾ اج ته اهڙو،
جو غنچه غنچه جو بند دم هو،
جو تنگِ گرميءَ کان گلبدن ٿي،
ڪيو ٿي بندِ قبا کي گهڙ پڙ.

گذر ڪيو آهي ڪالهه شايد،
سحر جو محبوب جي مڪان تان،
ائين پڌو ٿم ته ڏينهن سارو،
هئي گلن سان صبا کي گهڙ پڙ.

سڏائي هڪ ڏينهن، سرّ و آزاد،
مون کي اهڙي ڏني نصيحت،
نهال نازانِ حسن و خوبي،
ٿي چا لڳي بينوا کي گهڙ پڙ.

ڪيو هزارن کي شاهِ ڪونين،
آهنجي قامت، بغيرِ سايه،
ائين ٿي معدوم ٿي رهڻ کان،
وڏي آ سايهِ هما کي گهڙ پڙ.

وسيلي تانيث سان جو ابليس،
خلد گهر مان تڙايو آدم،
سبب، اهي حرڪتون ٿي چئجن،
رهي ٿي هت پڻ حوا کي گڙ ٻڙ.

جو اهل معنيٰ، مزاج منصف،
سو منهنجي مضمون کي سڃيندو،
جو آهي حاسد، اصل کان "بلبل"،
هجي تنهين کي ادا کي گڙ ٻڙ.

●

زلف، ابرو، خال خط، جاتي هجن هي چار چيز،
قيد، قتل ۽ دام قاسي، ٿا سکن هي چار چيز.

حسن حضرت شاهه اگيان، منجهه پلڪَ انسان کان،
دين، ايمان، عقل، دل، وهلو وڃن هي چار چيز.

عشق جا جنهن جي جٺي تي، ٿا لڳن تنبو تڏهن،
صبر، شرم ۽ عيش، عزّت، ڪوچ ڪن، هي چار چيز.

زود رنجي ۽ تڪبر، بيوفائي ۽ رُسڻ،
دائما، دلدار وٽ، حاضر رهن، هي چار چيز.

ٻرهه جي بازار ۾ جيڪو اچي سودو وٺڻ،
درد، زحمت، ياس، حسرت، ٿا ميان، هي چار چيز.

بيقراري، دل فگاري، انتظاري، اضطراب،
مونس ۽ همراز سي، هر وقت هين، هي چار چيز.

هجر ۾ دلدار جي آهي رهڻ، اهڙيءَ طرح،
آب، نان ۽ خواب، راحت، ٿا ڀڄن، هي چار چيز.

دين و ايمان، تندّرستي، آبرو، "بلبل" کي ربّ،
ڪر عطا ان کي وسيلي پنجتن، هي چار چيز.

●

گردش گردون کان تيس، ناڪام بس،
تون فقط، جاني پيارج جام بس.

مرغ دل جي لاءِ، نو صياد کي،
خال، داڻا، زلف آهن، دام بس.

آهه ڪافي عاشقن جي قتل لئي،
ابروئيي تنهنجي صنم صمصام بس.

آهي خالي خشڪ مغزن کي مفيد،
چشم تنهنجي، روغن بادام بس.

هو تپ هجران، اڪيئي سور ساڻ،
اڄ تہ سودا مان ٿيو سرسام بس.

سَرو کي ڇو لاهي پنهنجو لاڏ، جو
هاڻي تنهنجو مثل ٿيو آ عام بس.

واءِ جي شايد وئي سوسن قُري،
جو پرين جو آهہ ٿيو پيغام بس.

ڇو هٺو دم، عندليبو عشق جو،
برهہ ۾ 'بلبل' ٿيو بدنام بس.

●

جان آخر وئيي آيو نہ هو جاني افسوس،
دل سندو دل ۾ رهيو، راز نهاني افسوس.

صبر ايوب ڪيم، گريہ يعقوب ڪيم،
نہ مليو، پر نہ مليو يوسف، ثاني افسوس.

مشڪ زلفين جون وڪاڻيون ٿي اکيي ٿي رَتيون،
ڪئي وري گول گره ان ۾ گراني افسوس.

جڏهن تصوير ۾ نڪتو نہ بريزاد جو ناز،
اٿي بيوس ڇيو بهزاد تہ ماني افسوس.

چو انهيءَ خيال ۾ تون خونِ جگر پيو ڪائين،
ڪير تنهنجي هي ڪندو، قدرِ معاني افسوس.

ڏسي دلبر، منهنجي ديوان کي گلشن ۾ چيو:
بس رڳي، هيءَ رهي، 'بلبل' جي نشاني افسوس.

●

سودي سرور سرمد جي راس آهي ناس،
ڪل عقل ۽ قياس جي اجناس آهي ناس.

آ رشڪ درج درّ جي دہلي سندي دهن،
هڪ دم سو لعل، زمرد و الماس آهہ ناس.

مسهل ٿئي ٿي مغز جي، خمسہ حواس حل،
نزلہ نزول خارجِ خنّاس آهہ ناس.

چڙهي تنهين جي چاڙهي ٿي، عرشِ عظيم تي،
دافع بلاء، نافعِ وسواس آهہ ناس.

عقده ڪشا، حقائقِ اسرار غيب جي،
عبرت نما عجائب منجهہ ناس آهہ ناس.

قدسي صفت جو قبلو، رستو آ ذات جو،
منزل مراد، پاس ۽ انفاس آهہ ناس.

سمجهي سخن کي منهنجي تو سالڪ فصيح ڪو،
'بلبل' بلاغتن جي صحي باس آهہ ناس.

●

سونی بهار آئي، چمن لالہ زار ڏس،
هن باغِ دل جي داغ کي اڄ نوبهار ڏس.

بوئي نسيم زلفِ سيه، مشڪبار ڪان،
سرسبز، سمن، سنبل و تر، تابدار ڏس.

بيدار ۽ نزار، اچڻ جي اميد ۾،
هن چشمِ انتظار جڻن، نرگس ڪي يار ڏس.

ڪيو هجر ۾ اوهان جي، اي گلرو ۽ گلبدن،
گلزار بي خزان کي خار خار ڏس.

محروم سايہ، قامتِ مجنون، مثل مدام،
تنهنجي جدائي کان هي سروَ جوئبار ڏس.

مستن کي عشق ۾ نٿو يڪجا رهي قرار،
جامِ مئي کان گردشِ، در روزگار ڏس.

اي برق سوز خرمنِ صبر و قرارِ دل
اک اشڪبار مان هي، گهرَ آبدار ڏس.

انصاف شرط آهہ، عدالت ۾ عشق جي،
پنهنجي جفا ۽ منهنجي وفا، بار بار ڏس.

خاطو ۽ ناظرينِ شعراء ۾ شور پيو،
آئي چمن ۾ 'بلبل'، هو بيقرار ڏس.

●

روز مون کي، تنهن يگاني يار جي آهي ڪشش،
دل اندر، دلدار جي ديدار جي آهي ڪشش.

دانئم، تسبيح مان مطلب نہ منهنجو ٿيو تمام،
زاهد اڄ، زلف جي زنّار جي آهي ڪشش.

هُس، گهٽائي ڏينهن، مسجد ۾ مصلّي اي ملان،
ابروئي محراب جي خمدار جـي آهي ڪشش.

ٿا رهن، محبوب جي مصحف اندر پارا پڙهيه،
ورد ۽ اوراد ان اذڪار جـي آهي ڪشش.

ڪالهہ ميخاني ۾ رندن جي، ٿئي گروي رهيا،
مولويءَ جي جبہ و دستار جـي آهي ڪشش.

چونہ دشمن ٿئي دورنگو مات ۽ مغلوب سو،
حبِّ مون کي حيدر ڪرّار جي آهي ڪشش.

تپّ هجران ۾ وري اڄ 'بلبل' بيمار کي،
سَرو ساجن مان ثمر، آثار جي آهي ڪشش.

●

شه حسن مهہ زنگئي و شهزور پس و پيش،
ٿا دل کي هڻن ڌاڙو تہ شبِ چور پس و پيش.

محبوب کان مخفي نہ رهي، عشق جو احوال،
جلاّ ۾ برابر آ تيو بلّور، پس و پيش.

تو سنگدلن سان جو رهي، شيشہ خاطر،
سو نيست پتجي پوندو، ٿي پور، پس و پيش.

سي داغِ جگر، مثل ڏيئن جي رهيا روشن،
لڳندي سا ڪڏهن آتشِ بيءِ طور، پس و پيش.

تون سيک نہ مٺا سائين، ستم جي اها عادت،
ڪنهن ڏينهن ڪندو جهيڙو اهو جور، پس و پيش.

'بلبل' تو لڪائين، ائين بازن کان پکيءِ دل،
هڪڙو نہ پيو نيندئي، خونخور، پس و پيش.

●

چو يار کيو مون کي تو يڪبار فراموش،
منهنجي ته نه ٿئي، دل کان تو، زنهار فراموش.

رنيءَ عشق سندءِ، ڪفر نه اسلام تو ڇاڏان،
تسبيح فراموش ته زنار فراموش.

جئن آهه وساريو مون کي پرديس ۾ پريءَ،
ڪو يار ٿئي ڪنهن کان نه هيئن يار فراموش.

ڪجهه ياد رهيو تو ڪي نه اي يار، هجر ۾،
انڪار فراموش نه اقرار فراموش.

چاتم ته ڪندين تون دلِ بيمار جو ارمان،
پر تو نه ڪيو زار هي بيمار فراموش.

"بلبل" ته ڪيو ڪين ڪڏهن باغ ۾ گل گل،
گلزار فراموش نه آزهبار فراموش.

●

رکن ٿا ڪين ڪنهين ساڻ، سيمبر اخلاص،
جي ڀاڻ سيم بدن، تن جو سيم و زر اخلاص.

هي چند روز جو چٽڪو، ٿيو ٿيو نه ٿيو،
غرض جي ياري فقط، فتنه و شرر؛ اخلاص.

نه لهو و لعب جي بازيءَ ۾، مرد ٿئي مشغول،
رکي جو طفل هجي، راند ۾ نظر، اخلاص.

ڏسو ته دور جهان جي دلين کي ڪيئن ميٽيو،
نه پاڻ پاڻ ته پيءُ کي سندو پسر، اخلاص.

هزار حسن انهيءَ هڪ حسين جي آڏو هيچ!
رهي تو شمس به شيدا، رکي قمر، اخلاص.

سيئي ماڻهو سڏن ٿا تہ بت پرست آهيان،
ائين صحي ٿي هجي، شل اهو اندر، اخلاص.

سوال شام و سحر هي سندوم تابہ لحد،
الاهي گل سان جي "بلبل" ڪري بر، اخلاص.

●

واعظا سون ڪي نہ ڪو ٿي، دين و ايمان سان غرض،
مصحفِ روشن ڏسان پيو، چاهي قرآن سان غرض.

پيا نڪي دوزخ سندي درجات جا ڏڙڪا ڏيو،
تہ طلب طبقات جنّت جي نہ غلمان سان غرض.

چو مزوريءَ ۾ مرين پيو، اي ميال مهجورِ حق،
رک نہ اجرت جي پيائي، اجر و عصيان سان غرض.

گرچہ ظاهر غير شرعي بات، ظاهر ٿي ٿئي،
سمجهہ ۾ سالڪ وڃن پيو، ناهہ نادان سان غرض.

نوڪ ابروءَ چي ڪيو آ، نيم بسمل پر اچان،
ڪم تمامي لاءِ آهي، تير مژگان سان غرض.

قطره قطره اشڪ بنهنجو، رشڪِ گوهر تو ٿئي،
صدق دل منهنجي ڪي ناهي، ابر نيسان سان غرض.

قال جو تون قال ڇڏ، پر حال جو تون حال ڪر،
جو اچا توکي آ "بلبل"، صحن بستان سان غرض.

●

تنهنجي نظر جي آسري، مون ڪيو وطن غلط،
آرام غلط، عيش غلط، تن، بدن غلط.

صد حيف اي پرين نہ سندءِ ڳالهہ هڪ بڙي،
وعدو غلط، وفا بہ غلط، سڀ سخن غلط.

دل جي دلال ڪالھہ جو لبَ جو ڪيو ٿي ذڪر،
تيو خام جوهرين ۾ عقيقِ يمن، غلط.

خوشبوءِ تارِ زلف جي، تاتار ۾ رسي،
ماڻهن ۾ ڏيو پڙهو تہ تيو مشڪِ ختن غلط.

افسانۂ حيات ٻڌي، عقل هُن چيو،
ليلا غلط ۽ قيس غلط، نل-دمن غلط.

'بلبل' ڏٺو جو گهُور ڪري، گل بدنيءَ کي،
بستان ۾ بہ ڪيو صفحۂ برگِ سمن غلط.

●

خط رسَن ساڻ، مون ڏي آيو خط،
فصلِ حسُن نظر، پچايو خط.

حلقۂ مہ بہ خود ٿيو حلقہ بگوش،
جڏِ پريَنِ ناهہَ ۾ ٺهايو خط.

ڪر مطالعه ائين، نہ ملَڪ ٻڌن،
جو هُنن ٻيي لڪايو خط.

آهي، منهنجو بہ ذڪر ڪو ان ۾!
ٻيلي، يارو مون کي ٻڌايو خط.

منهنجي زاري، ٻڌي ٿي زور ڪيليو،
هن پرينءَ تي جڏهن پڙهايو خط.

هوت ورتو لفافو، جو هَٿَ ۾،
ان خوشيءَ کان نٿي سمايو خط.

گلرخن تي چيو، چمن ۾ گڏ،
اج تہ 'بلبل' ڏي ڪو اڏايو خط.

●

اڄ آهہ چڙهي سنهنجي، چمبر جو خدا حافظ،
پر دل بہ کئي رخصت، دلبر جو خدا حافظ.

ڪاڪل کي سجڻ کولي، ڪلهہ بام تي هو ويٺو،
آئي ٿي صبا چوندي، عنبر جو خدا حافظ.

زلفن ۾ ڏسي قابو، هڪ ترڪ ڏنو طعنو،
اسلام جي هيءَ حالت، ڪافر جو خدا حافظ.

هن سروِ خرامان کي اڄ سير جو ٿيو معيو،
گلشن ۾ چيو گلڙن، هر-بر جو خدا حافظ.

هو فتنہ قامت آ، هو پاڻ قيامت آ،
تون شر کان بچچ اي دل، محشر جو خدا حافظ.

قسمت جي قفس هن ۾، پابند ڏسي مون کي،
گلرخ ٿي چيو، 'بلبل'، بي پَر جو خدا حافظ.

●

جو آهہ زلف، خط و خال خوبرو ۾ حظ،
نہ آهہ سنبل گلگل جي رنگ و بو ۾ حظ.

هجي مبارڪ توکي ميان، هي باغ-بهشت،
اسان کي آهہ مليو، حسنِ جان جي ڪو ۾ حظ.

نہ آهہ ڪيف ڪو اهڙو ٿيو جامِ ڪوثر ۾،
جو آهي، پيرِ مغان جي سٺي-سبو ۾ حظ.

چون ٿا، نينهن نياپي ڪڏهن ٿو ڪين ٿئي،
سو سچ تہ آهہ ٿيو، دلبر سان دوبدو ۾ حظ.

ٿو هاريان مان هنجون، قامتِ صنم کي ڏسي،
اچي ٿو سرو کي جهڙو، روانِ جُو ۾ حظ.

نہ آيو 'بلبل' نالان کي بوستان ۾ قرار،
تہ ڪِسڪ سور پڙهي، ٿيو چڪر رُفو ۾ حظ.

●

مون کي ڏسڻ گهرين ٿو تان ڏس تون گدازِ شمع،
مون کان سکي چڪي آهي، سڀ سوز و سازِ شمع.

پنهنجي اندر ۾ پاڻ ڳري ٿيي، انهيءَ سبب،
ظاهر ڪري ٿي ڪين، ڪنهين ساڻ، راز شمع.

ٿي هم مثال منهنجي، اڄان تي گهٽو گهري،
جو راتِ تي رُئي تہ رهي روز، باز شمع.

جي مون سان گڏ هلي، هو شمع رو جو منهن ڏسي،
پروانو هوند پاڻ سهي، ڪين، ناز شمع.

محفل ۾ رات يار نہ آيو ۽ سحر ٿي،
پاڻيءَ شرم ۾ غرق ٿي، آڏري ويو، قاز شمع.

'بلبل' مثال ٿي رهي، هوءَ راتِ حوض ۾،
مجلس ۾ ان سبب ٿي رهي، سرفراز شمع.

●

هزار سال ٿيو، هجر ۾ گذار، دريغ،
مٿي تي آيو آجل پر نہ آيو يار، دريغ.

رهيو هي نزع جي عالم ۾ هاءِ جان؟، افسوس!
قدم نگارِ صنم تي نہ ٿي نثار، دريغ.

ٻڌاءِ مون کي سڄڻ، تنهنجي، 'ها' وئي ڪاڏي،
ڪيئي ٿي قول ۽ اقرار، بار بار دريغ.

ڪيو جو قامتِ رعنا ڪي مون ڏسي سجدو،
سُلن چيو ته ڪجي، هن ڪي سنگسار دريغ.

ڪهي خيال بلندي، ڪهي آ حال نشيب،
انهين، عروج، نزولن ۾ ويس ٿي زار دريغ.

چمن ۾ ڪالهه، گلن ڪي هنُئي، هيي چور پچور،
ٿئي نه ”بلبل“ جي باغ ۾، مزار، دريغ.

●

فسادِ فسق ۾ گذري، هي عمر ساري حيف،
وئي نه نفس شقيءَ کان، شرر شراري حيف.

اخير وقت ٿيو، پر مليو نه يار عجيب،
اکين ۾ روز گذاري، هي انتظاري حيف.

شريڪِ غم ٿي رهيس، جن سندو سدا غمخوار،
انهن مان ڪنهن نه ڪئي آه! پوئواري حيف.

رهان ٿو سيم بدن جي خيال ۾ سيماب،
فراقِ يار ۾ دل ڪي هجي، فراري حيف.

فلڪ تي آه! جو ڪرّو بيان رهيا خاموش،
اثر پذير نه ٿي، منهنجي آه و زاري حيف.

خزان ۾ هاڻ اچن ٿا، جو خار خار نظر،
هزار حيف جو ”بلبل“ وئي بهاري حيف!

●

عشق جي آهنجن، آڙاوَن جو رکن ٿا جي وقوف،
سوز ۽ ساڙي سهن جو خوب ڄاڻن سي وقوف.

زلف جو انڪاڪ، شاني سان لهي ٿو دوستو،
دل سندي انڪاڪ جو بي يار ڪو آهي وقوف.

مون گهٽو دل کي لڪايو، دست بُرد ِ درد کان،
پر ڪٽي چوري وڃن ٿا، آھ ھي جن کي وقوف.

جان جي نقدي ڏيڻ سان، جان جو ملندو سراغ،
حال تان دلڙي رکن ٿا، رِھن وانگر، ري وقوف.

سيم و زر جي حب" وارا، ڪشتگانِ سيمِ تن،
موت کولي ٿو چڏي، انجام جو تن تي وقوف.

شعر سازيءَ ۾ سياڻو ٿا سڏن، توکي اگر،
ڊول بازيءَ ۾ چون ٿا، آھ "بلبل" بي وقوف.

●

زلف مسلسل هڪ طرف، ريحان ۽ سنبل ٻي طرف،
ڪنڊڙا ڪاڪل هڪ طرف، ابرو سندو غل ٻي طرف.

اي صنم، انداز تنهنجي جو شهر ۾ شور هو،
غمزن جو غلغل هڪ طرف ۽ حسن جو هُل ٻي طرف.

تنهنجي رِندن، سُڪر ۾ سارَھ ڪئي وردِ زبان،
مينا جي قلقل هڪ طرف، ساغر سندو مل ٻي طرف.

تنهنجي ميخاني تي ساقي، آھ عالَم جي نگاھ،
مستن جي هلچل هڪ طرف، عالَم جهان؟ ڪُل ٻي طرف.

هن شوخ کي جو شعر جو ٿيو شوق، تا ڪيندي ڏنو،
ديوان "گل" جو هڪ طرف، ديوان "بلبل" ٻي طرف.

●

جي ڪيان هڪ ذرو بيانِ فراق،
تہ جلي سڀ وڃي، جهانِ فراق.

شل پوي کو فراق ۾ ٻہ فراق،
وصل ۾ هو نہ هي گمانِ فراق.

ذمن تصور ۾ تير مژگان کي،
هي رکيم دل اندر، نشان فراق.

وارَ ميرَ جا مٽي تي بارَ ٿيا،
هيٺن کيو آهي ناتوان فراق.

زلف کلهہ ڳالهہ ٿي کٿي کڻ ۾،
وارَ سان ٿو وڍيان، زبان فراق.

ڪم ته پنهنجو، صبا مان ٿو نکري،
تو کيو چا حيا، زبان فراق.

سوز وارن جي آ وڏي ساهي،
نيٺ آخر ڪندو نيدان فراق.

سڀ هلي تان ٻڌو، طيور چمن،
اج ته "بلبل" جو داستان فراق.

●

اي صبا جا پيڪ، مون سان ڪر پلائي پال هڪ،
نئين ٻڌائج نياز سان، اڄ هوت کي احوال هڪ.

چئينس: مان جهڙو ڪ تهڙو، ته به ته تنهنجو آهيان،
گرچه مان بدڪار آهيان، نيڪ کو اعمال هڪ.

تون نه مون کان منهن مٽائج، ڪنهن طرح منهنجا پرين،
ڇو ته سائين کو کيو ٿي، تنهنجي سائل سوال هڪ.

ريءَ عذر ۽ ريءَ پڇا، هي نقد جان حاضر ڪريان،
جنس تنهنجي حسن مان، جاني ملي جي خال هڪ.

ٻيا ته لاڳاپا اڪيئي، مون سڀئي لاهي ڇڏيا،
بلڪ هاڻي ٿيو جدائيءَ ۾ جيئڻ جنجال هڪ.

رشتهٔ اخلاص سڀ ھرڪو وجي ٿي منقطع،
مالوارن جو نہ ٿئي شل، مفت ضايع مال ھڪ.
باغبان کان ٿي پڇيو ”بلبل“ تہ ڪڏ ايندو بهار،
تنهن چيو، گهرجي اجان گل جي ڪمائڻ ۾ سال ھڪ.

●

زلف نا اهڙا پرين پيچيده رک،
دل نہ منهنجي غم اندر غلطيده رک.

جي نٿي قالين تي پڪڙي قرار،
تان ڪٿين بالين تي باليده رک.

چو گرفتارن ڪي گريان ٿو رکين،
خوبرو اهڙي نہ خو، خنديده رک.

خوردساليءَ ۾ ڪرين چو ٿو خلل،
ھي پڇڙ ڪهن پير کان پرسيده رک.

ماسوا محبوب جي پيو ڪيم ڏس،
دوست ! جهون ديده کي ناديده رک.

اي ادا، گلچين، دامن کي سنڀال،
ھن چمن اجمال مان گل چيده رک.

قامتِ سنجيده جو ”بلبل“ مثال،
ٿي سکهي تا، سڀ سخن سنجيده رک.

●

جو گل بدن تي لباسِ سفيد، پهري شنگ،
ڪري ٿو، جلوهٔ فانوس ۾ سو آتش رنگ.

نٿي ٿو چاڪ پريشان مثال ماهِ منير،
رهي ٿو عقدِ ثريا کي هار، ۽ گل کان ننگ.

شب بدر جو بدر ڏو ٿئي بدر گهر ڪان،
ٿين هزار ٿا انجم نثار شمع پتنگ.

هي سنگدل جي ستم ڪان ٿي حجر اسود دل،
اتي نہ شڪوه جو شعلو اندر، شراره سنگ.

مثال لعل لبن ڪان، زبان لعل رهي،
انهيءَ جي تنگ دهن لئي، رديف قافيو تنگ.

جهان جي باغ ۾ "بلبل" ڪي آهي خوي مجاز،
رهي نہ گل تي سندس دل ڪئي ڪاہ، دير درنگ.

●

مردن موالين لئي معجون آهي ڀنگ،
عشرت ۽ عيش ڪارڻ، افزون آهي ڀنگ.

شجر حيا ۽ شاخ نظاري، نياز جي،
منجهہ سبزه زار، نرگس گلگون آهہ ڀنگ.

ڪونڊو تنهين جو دائرو هفت زمين آ،
ڏنڊو تنهين جو گردش گردون آهہ ڀنگ.

صافو تنهين جو صافيءِ باطن، رهي مدام،
مصري پٽي تہ ساڪي ٿي ذوالنون آهہ ڀنگ.

ڀنڪي تنهين جي منزل ملڪوت ڪي رسي،
خشڪي تنهين جي مقصد مجنون آهہ ڀنگ.

تنهن جي ڀرولي، ڪو تہ پروڙي، موالي مرد،
"بلبل" سندو، معاني مضمون آهہ ڀنگ.

●

نہ توسان کو هاٿي لڳم لاءِ لڳ،
هتي عشق آدم کان آيو آ اڳ.

ڪڏي سينڌ زلفن ۾ آهي سڄڻ،
دلين جي وڇڻ لاءِ ٺاهيو آ ڏڳ.

نہ مون کي وٺيو آهہ تنهنجو جمال،
گواهہ ان جو سارو جهان آهہ جڳ.

ڏسي دل ٽي توکي، چوَ ڍهليءَ وڃي،
مٽان کو هڃين تون بہ ڍهليءَ جو ڏڳ.

ڪٿي ڪالهہ چوري، جا تو چشم سان،
سڄاتو اٿم، هاڻ سيني ۾ سگ.

تڏهن توکي شاباس چوان شيشہ گر،
جو ٺاهين تون دل جو ڳنڍي پور پڳ.

گلستان ۾ هر گل جي خوشبوءِ آئي،
تون "بلبل" پيو اهڙيءَ تاريءَ ۾ تگ.

●

خراج هفت ولايت چوَن، دهن جو آگهہ،
بهاءِ زلف نہ ٿهندي، زمين زمن جو اگهہ.

جي تار زلف جي هڪڙي پوي ترازوءَ ۾،
تہ تورَ ساڻ، خطا ٿئي، خطا ختن جو اگهہ.

خريد بوسہ لب لاءِ، جانِ صد بَر لب،
ڪٿي پڇي ٿو پَلا، سنگ، هت يمن جو اگهہ.

تون گلبدن ٿو ڪرين، ڪاڻ ڪوڻ چومون سان،
ٿئي ٿو سيم جو تولو بہ سيم تن جو اگهہ.

تيي باغ ۾ ٿيي بها گل سندي ٿئي البت،
ٽڪي تو سيرُ وڪامي، چنل گلن جو اڪھ.

ڪيو تو آھ، جينءَ پرواز، باغ مان ”بلبل“،
رهيو نہ هاڻ اهو آ، گل و چمن جو اڪھ.

●

اٿسرند تي ساهيان نہ اوهان سان تو يار سگ،
هيٺي جو هر هم، ڪي لڳي ناگوار سگ.

چشمن هلايو، قافلو، اشڪن جو زلف ڏي،
جن جو لڳو آ آتش دريا جي پار سگ.

مون جو سڏايو، هن جي غلامن سندو غلام،
ڪاوڙجي ڪن چيو تہ: آهو ناهہ، ڪار سگ.

دل اچ حبيب ساڻ، ڪري وئي سپرد خويش،
سائڻ چيو تہ ”وجھ، نہ اسان تي هي بار سگ.“

خويشن جي ذڪر ساڻ، خوشي جي ڪٽي ڪريان،
داريا چون تہ تنهنجو اهو آھ دارَ سگ.

دنيا ۾ ڏس تہ ڪهڙي، عزيز آھ، دل اندر،
”بلبل“ نقط ڳڻائي سگهيو، سئوَ هزار سگ.

●

وقت نازڪ تيي، سکهو خوب خبردار ٿيي هل،
هان سکي، ”اير“، لکي، ”ايل“ ۽ هشيار ٿيي هل.

جي ڪندين ڪين تون انگلش ڪي ادا ياد تہ پوءِ،
ڇڏي واڏاري ڪي، بيهودو ۽ بيڪار ٿيي هل.

اچ ۾ ڇي ڪونہ سوا پاس، جدول ۽ پيسي،
جي اهي ئي نہ ٿيي موجود، تان مردار ٿيي هل.

علم عربيءَ ۾ ڪيئي، عمر اجائي ضايع،
جي پڙهيئي پارسي پو، ڪمتر و ڪوتار ٿي هل.
هن زماني ۾ ٿيو زور جنهين ڳالهه جو اج،
وٺ اِها واٽ، اگين بات ڪان بيزار ٿي هل.
جي تو چاهين تہ معزّز ٿي رهين دنيا ۾،
ڪوٽ، پتلون ڪري، ڊيل جي رفتار ٿي هل.
ڏي سچاٽپ کي ڇڏي، پٺو نہ رکج ياتين جو،
زال ڏاري جي رکين گهر، تہ ٻلا ڏار ٿي هل.
عشق عالم جو ڪري سيرُ جي سالڪ سالم،
شيخي شوخي کي ڇڏي ناڪس و نادار ٿي هل.
گل وصلت جو وٺين واس تہ تون اي هَوَسي،
باغ ۾ حسن سنڌي ”بلبل“ بيمار ٿي هل.

●

غرض هو ڪنهين جو شباب اوّل اوّل،
رهيو ڪين سو ڪامياب اوّل اوّل.

ڪٽي عمر ساري، سيه ڪاريُن ۾،
خضاب آخر، شباب اوّل اوّل.

تسلّي ڏئيي، پوءِ مارين تو مسڪين،
هي لازم ٿيو، عالي جناب اوّل اوّل.

نہ معلوم ڇا ٿئي، گزڪ رفتہ رفتہ،
کيومئي جو دل کي ڪباب اوّل اوّل.

رهيو عاشقن کان، رهيو عاشقن تي،
عتاب آخر، حجاب اوّل اوّل.

مليو شرع کان ”شين“ ۽ ’راب‘ گهر کان،
مرڪّب ٿيو هئن، ”شراب“ اوّل اوّل.

خدا کان اوهان، ۽ اوهان کان گهرون دل،
سخي آ، جو ڏيندو جواب، اوّل اوّل.

رهي بره، جي باغ ۾ ٿو اي ’بلبل‘،
خزان آخر آخر، گلاب اوّل اوّل.

●

دورِ بئنسر سان ڏکيو گلفام، فم،
برڪِ گل تي مفت ٿي بدنام، نم.

اڄ به شايد شوخ مان شب وصل ۾،
ڪامُوَر ٿيندو ته پڻ ناڪام، ڪم.

ڪئن خوشي ۽ خورمّي، حاصل ٿئي،
ڏس ٿا پهچن روز پيا پيغام، غم.

زلف-عارض، خال، خط، دندان، لب،
هي مڙيئي ٿا چون اقسام، سم.

جستجوئي يار، آهو چشم ۾،
روح ۽ دل کان ٿيو آرام، رم.

دل صفا ڪر، يادگيريءَ يارَ ۾،
چا رکين، پرواه ’بلبل‘، جام-جم.

●

تو نه پاڙيو جي پرين، انجام، جام،
زلف پياريو زهر تلخ آ شام، شام.

گنج تنهنجي حسن تي، هن مهوءِ مار،
ڪئن ڪري پورو هي دل، ناڪام، ڪام.

مون گھڻو آندو عمل، تسخير ۾،
کين تيو سو کين دل آرام، رام.

مان رهيس محروم هڪڙو دوستو،
ڪلهه ته اغيارن تي هو انعام، عام.

حسن ۾ تون شهرهٔ آفاق ٿي،
بيوفائيءَ ۾ ڪيئي بدنام، نام.

باغ ۾ 'بلبل' ڪي منجهه عهدِ بهار،
ٿا وجهن هر روز، گل اندام، دام.

●

تون رک هميشه 'رو پيو'، ان رمز راز ۾،
"آدي" اٿي تون سڙ پيو، ان سوز و ساز ۾.

ڪنهن دام دلربا ۾ نه ٿئي 'پا ولي' تو بند،
ڦاسن 'پيا ني' مکس انهيءَ شهد آز ۾.

'آني' تي ماکيان ٿي وهي، گنج تي بخل،
هلندي 'نکي' جي نور چا پرواز، باز ۾.

سک تون سدائين عادتون، عجزو فروتني،
پرچي تو 'پئي سو' عاجزي، زاري، نياز ۾.

ڪچ تون "کسيري" جيڏو نه کو فکر اي فهيم،
پرواهه بيش و کم نه نشيب و فراز ۾.

'پا ئي' نه ڪا خبر هتي، 'بلبل' جي قيد کان،
وجهندي ڪا آئي دامن، دور و دراز ۾.

●

پورو وفا ۾ يار نہ اچڪلهہ آدا ڏٺم،
جو ڪجھ ڏٺم، غرض سو غرض آشنا ڏٺم.

هڪ يار غمگسار وفاڪيش تو رهي،
يڪسان ڪمال قرب ۾، در روقفا ڏٺم.

بيگانہ خواهہ خويش اقارب سين اندر،
بيشي سندو بڻاهُ، سچو برملا ڏٺم.

مخلوق ساري، عالمِ مغلوب عشق جي،
پر ان کان زرجو زور و زبر، جابجا ڏٺم.

جئن ڪاغذي گلن ۾ نہ بو-باس تي رهي،
بلڪل نہ گلرخن کي تئين باوفا ڏٺم.

هن بحرِ عشقِ اوجِ محبّت جي موج کان
چا چا نہ زور شور ۽ جورو جفا ڏٺم.

معمول هن جهان ' سندو مشهور آ مثال،
'بلبل' جي دل کي صبر، نہ گل کي وفا ڏٺم.

●

سرد تيا مڪّار، ڇو کهڙي چيم!
کي رنون ٿيون خوار، ڇو کهڙي چيم!

جاڪٽ ۽ پتلون پايو دوستو،
جي ٿيو سرڪار، ڇو......

جنهن پرائي وضع کي بدلي ڇڏيو،
سو ٿيو ناڪار، ڇو......

فخر جي حاصل ڪيو سيني مٿان،
ٿيو ولايت تيار، ڇو......

جي اڇا صاحب، سڏايو 'سنڌ' ۾،
تان رهو هوشيار، ڇڻو......
ڇرت کي هر وقت چايون وات ۾،
سينڌ جو سنگار، ڇڻو......
ڪر مڇون مضبوط، مٿر وڌنديون وڃن،
ڪوڙ ڏاڙهي وار، ڇڻو......
پي برانڊي، خوب کائو پيا ڏڪا،
برسر بازار، ڇڻو......
جي آئو تان، امتحان ۾ ڪجهه ڏيو،
نه ته آهيو بيڪار، ڇڻو......
جي گهٽو سڏجو سياڻان تان ٿيو،
ڏين کان بيزار، ڇڻو......
سير مُلڪن جا ڪيو جي جاءِ تي،
تان ڏسو اخبار، ڇڻو......

هجر ۾ نالان رهي ٿو بيوطن،
'بلبل' بيمار، ڇڻو کهڙي ڇيم.

●

گل گل جي ڇهڇٽي ري، لڳي، ڪيئن چمن ۾ مٽن،
ڪهڙجي ڏيئي نه ڪاله، عدو دلشڪن کي ڪٽن.
مڪار ڪيئن ميل رکي، مڪر کان سواءِ،
پنجاهه لاهي پادر تنهن پيرزن کي زن.

نازڪ بدن جي زلف جي اڄ تار تار آڻ،
غسال توکي نه آ ته ڏيان مان، ڪفن جو ڦن.

هر جا حبيب ساڻ صفا رهه، ۽ صدق دل،
اي لبڙ ٽويا، ڏي تون لبن ۽ ٽپن کي ڀَن.

منقار، عندليب هٿي برگ گل تي جٽن،
عاشق تہ گلرخن جو چُمن ٽا چَپن جو ڀَن.

بستان دوجهان ۾ اي 'بلبل' بتهرطرح،
سونپج تون پنهنجو پاڻ کٿي، پنجتن کي تن.

●

جنهن نظارو ڪيو سندءِ عينين،
چو سڏائي نہ حاجي الحرمين.

ڪهڙي مان بينوا، بهاءَ ڪيان،
آهي قربان زلف تان ڪونين.

قاب قوسين، يا هلال دو عيد،
جي ڀِڻي نوڪدار، هِن نجدين.

آب ڪوثر جي سلسبيل چون،
آهي شايد آها اندر شفتين.

زود زائل تئي، سياهي دل،
جي تہ عارض سندا ڏسان، قمرين.

رهج بيغم، حساب کان 'بلبل'،
تنهنجا، حاميءِ حشر، ٿيا حسنين.

●

عارض کان تنهنجي، شمع، شبستان ۾ شرمگين،
حور و پري بہ خلد پرستان ۾ شرمگين.

زلفن کان تنهنجي مشڪ ختا ۾ پيو خلل،
سنبل جو پيچ پيچ ٿيو ريحان ۾ شرمگين.

ابرو بہ ڏس، فلڪ تـي ڪيو جلوۂ هلال،
تلوار تيز ان ڪان ٿي، ايران ۾ شرمگين.

چشم و لب و دهن ڪان ٿيا ڦـول شرمسار،
بادام ، ڏاڙهون، پستہ خراسان ۾ شرمگين.

قد لاءِ مون ڪي مصرع موزون نٿي ملي،
الفاظ الف ٿـي چڪا، ديـوان ۾ شرمگين.

انداز نـاز ساڻ، خرامان ٿـو تـون ٿلين،
رفتار ڪان ٿي ڪبڪ بہ بستان ۾ شرمگين.

جوين جي تنهنجي هاڪ هلي جان جهانَ ۾،
ٻڌندي ڪـري پيو، يوسفِ ڪنعان ۾ شرمگين.

'بلبل' صدائي سوز، ماشّٰر مان تنهنجي سڀ،
ٿيا مرغ هر صغير خوش الحان ۾ شرمگين.

●

'ڪر-اچي' مون وٽ پيارا، تون وري پنهنجو وٺاڻ،
آءٌ تہ هيڪر، هوت مٿن ِ 'هي، در ٿٿي آباد' هاڻ.

مارئيءَ ڪـي ٿـي چيو مـارن چـڏي پنهنجو ملير،
ٿي وسائين 'ڪوٽ، ڙي' توڪان ٻلي و يڙا هي ياڻ.

ان چوايو تن ڪي، مان هت "جنگ-شاهي" ۾ جهليس،
ڪڻ وساريندس اديون 'سي-ون' ڏيو جن جا اُجاڻ.

جي سڏائين 'مير' ۽ 'دولت' ۾ 'پٽر' تو پاڻ ڪي،
'سا، ڪـرو' تہ جو ڪيان، مت ڪيم ان جي سيم ساڻ.

آءٌ تـہ ڀانيان ٿـي عمر 'دادو' سو توڪي دين جو،
ڪين 'ڀاڻن' ڪان 'لڪي' ڪا هڻن ٿٿي منجهہ طلب تاڻ.

ڪو 'سڪر' توکي نٿو سمجهائي، تون چا ٿو ڪرين،
اهڙو 'رڪ' رهزن نٿي موٽاءِ پنوهاري جو پاڻ.

'لاڏڪائي' پنهنجي اندي مال تي تون ڪيم ڪر،
بي 'بقا-پر' آ بقا نا آشنا، تون دل ۾ چاڻ.

شوق شاهي ۽ شڪارن ۾ نہ، پَرُ مغزي رکج،
هي 'کڙهي' 'ماڙي'، محل سڀ بي بقا آهن، سڃاڻ.

اج صبا جي پيڪ سان سڪ سوز، دل 'م هڙ' ٻڌي،
گل جي خدمت ۾ تون 'بلبل' هن امانت کي اماڻ.

●

ڪيئن سڪئين تون يارَ هي دلڙي ڪَسڻ،
زلف ۾ قابو ڪرّي، آجا ٻَڌڻ.

آهي آهين، خاطر عشاق لاءِ،
سنگدل پڻ سنگ مقناطيس چڻ.

ڪين مائل ٿئي، ڪڏهن ٿي مومَ تي،
ڪنهن پهڻ سان تنهن پَريءَ جي دل پهڻ.

اک ۽ دل، استاد ابرو برق لئي،
هن سبق ورتو وسڻ ۽ هُنَ تپڻ.

عيش دنيا جا ٻه ڏس، سڀ مون ڪيا،
هاڻ ڪم آهي، ٿيو اخبارون لکڻ.

جنهن چمن سان آشيانو تو ڇڏيو،
سو وسي، 'بلبل' نہ بستان جو اگڻ.

●

بهار آئي ڦليا گل ڦل، آها، هاها، آهو، هوهو!
ڪليا هرجا سمن سنبل، آها ها ها...

ڏسو نرگس عجب نسرين، رياحين برگ ياسمين،
سونهن ٿا سروَ تي صلصل، اها، ها ها...

ٿيا مرغِ چمن نالان، رهيا گل ڦل سڀئي حيران،
اٿيو غوغا، اهو غلغل، اها ها ها...

ڪڍي اڄ صد زبان سوسن، سوين سورج ٿيا روشن،
هلُيو هڪار جو هُل هُل، اها، ها ها...

رَباب و چنگ، مطرب، مئي، صنم، ساقي ۽ ٻي سڀ شئي،
صراحيءَ جي صدا قلقل، اها، ها ها...

ڪري ٿو نغمه پردازي، سچي سِڪَ جي سخن سازي،
برهه جي باغ ۾ 'بلبل' اها، ها ها، اهو، هو، هو.

●

سچ چئو پرين اوهان کي، هي پند ڏور ڇا هو،
مون کان ڪڏهن پڇڻ جو پيو دل ۾ پور ڇا هو.

بيوَجهه تو ڪئي آ، هن ريت بيوفائي،
دل ۾ ته ٿي تون قاضي، منهنجو قصور ڇا هو.

چو ٿو تڙين تڏي کان، پنهنجي پرين پيارا،
در تي پيو رهي ها، هڪڙو مزور ڇا هو.

حق ڳالهه جي ڪجي ٿي، سوي ادب رهي ٿو،
هو حسن تنهنجو ڪافي، مَئه جو ضرور ڇا هو.

هٿ جي رکي رکڻ کان تنهنجي ڪمر ڏکي ٿي،
هئي! هئي! املوڪ سائين، سَلَ هي ته سور ڇا هو.

مون کي سچائي، چائي، واٽي، پچين ٿو نالو،
هوءَ پُر غماز مستي، پر هي غرور ڇا هو.

"بلبل" هي طرز تازي، جا تو سخن ۾ آندي،
سا سڀ سٽي سڄڻ ٿي، وه وه سرور ڇا هو.

●

عالم سڄي ۾ اڄ ٿو ڏسان، عيش عيد جو،
عشاق کي آ عزم ٿيو، دلبر ديد جو.

بي ديد، تنهنجي عيد، نہ ساعت سعيد ڇاڻ،
رک اشتياق روح ۾ روزِ وعيد جو.

بازر برهہ ۾ سور جو سودو سو ڪيئن وڻن،
ٿيو خام خيال جن کي خوشي ۽ خريد جو.

پوشاڪ ڪهڙي پهرن، وهنجن سي ڪيئن وڏيل،
تڪفين، غسل ناهہ ڪو نازِ شهيد جو.

آهي ائين رقيب جي عاشق سان رد-بدل،
آلِ عبا سان هو جيئن جهيڙو يزيد جو.

گل گل گريبان چاڪ ٿو "بلبل" ڪري تڏهن،
دفتر جڏهن ڏسي ٿو سندءِ دل دريد جو.

●

ڏس چرخ رنگ چرخ تي خنجر هلال جو،
شاهِ شهيد لاءِ، شفق خون خصال جو.

هي قطره قطره مطر جا موکا نہ سينهن چاڻ،
ماتم ڪري ٿو، ابر روئي، هن مقال جو.

سمجهين سدا رهي چو، سيہ پوش هي سپهر،
واقف هو ڪربلا جي وقوعن ڪمال جو.

سينو فلڪ جو باغ ستارن سان سربسر،
مه، مهر، ڪم ۾ ڪاسته، هر ماه، سال جو.

حسنين جي فراق کان هر شب زمين تي،
شبنم بچشم، لڙڪ لڙي ٿو ليال جو.

هر سبزه نبات تاسف کان سبز رنگ،
هر لاله، داغ داغ، دليل آهه دال جو.

اخلاص پنجتن جو تخلص کان کڻي ٿي،
ظاهر زبان ساڻ ڪين خامس خيال جو.

آلِ علي جو عشق، ائين آهه مون ۾ حل،
باطن، عيان ۾ بوءِ جئين گل مثال جو.

باطن ۾ گر هو قرب تسلسل ڪمال جو،
ظاهر ۾ دشت ڪرب، تزلزل، زوال جو.

جن ڪيو نه جان نثارن، تيغن کان آت دريغ،
تن تن مثان نه سانگو هو، سِرَ جو نه مال جو.

نيج تون صبا، تراب قدم، بوتراب لاءِ،
جاروب ڪن جي هوند، هي "بلبل" جي بال جو.

●

هلچل ۾ چار پنجان، جي وڏ نه پنج ڏيندو،
پيو گهرڙ گهائون جي وٽ، ڪڏ ڏوڙ ڪنج ڏيندو.

وسعت نه ڏيو هوس کي اي نوجوان نينگر،
هن پير پشت خم کي، رهڙيو ته رنج ڏيندو.

زرگر ٿو زر کي چاڙي، جوهر کي جوهري ٿو،
چا ڪاچ خرَ، سگن جو گندم، برنج ڏيندو.

مر هو هلن هوا تي، جنهن دم اٿيا موالي،
بوراق تن جو بابا، ساجهر ئي سنج ٿيندو.

شرفا جي شوق ڪارڻ، سارو هي ڇهڇٽو آ،
صفرا ڪي سودمند پي شربت شڪنج ٿيندو.

لڪ وار جي لڏي پيو، رفتار ۾ ريسارو،
'بلبل' هي ڪانءُ ڪارو هرگز نہ هنج ٿيندو.

●

نيچري فن ۾ ڏيکاريان ٿو نٿون فن پنهنجو،
خوب ڦرڙات ۽ بَرڙات سان فيشن پنهنجو.

ڇا اوهان چاٿو ٿا اي يار، مان 'سنڌي' آهيان،
خاص لنڊن سان آ ناتو ٿيو نيشن پنهنجو.

مور ماني نہ وٺي ۽ نہ ڪو مذهب ۾ مزو،
حسن ليڊين جو آهي روز ۽ ريشن پنهنجو.

شال لنڊن ۾ وڃي عمر گذاريون البت،
پرمننٽ، آهہ، اهوئي تہ اسٽيشن پنهنجو.

ڪل ڪاڙهن جا هلي ٿيون اتي نوڪر، ايئن ٿي،
بندگي آهہ انهن جي ويئر اپشن پنهنجو.

●

سڪياسون، ڪنهن سبب 'مائي ڊير اي سر' تہ چا ٿي پيو،
ڪٺي ماٺهوءَ سڏايو موج ڪان مستر تہ چا ٿي پيو.

ٿي ڪنهن جي چوڻ سان ڪين ٿو بد، نيڪ ڪو قاضي،
پلي ڪوئين ڪاوڙ مان رکو ڪافر، تہ چا ٿي پيو.

سکن ٿا جئن ملا، مَسَٽلا، شريعت جا اسان اهڙا،
پڙهياسون قاعدا، پوچي سليو پاور، تہ چا ٿي پيو.

لقب آھن، اھي چڻ دين جا، حاجي، سلان، قاضي،
ٿياسون تن اسين، عهدن ۾ نر-سيجر ته چا ٿي پيو.

سنڌائيچ ويس، کوٽ ڄ وار، پا پتلون چا پروا!
صفائيءَ کان جي ھٿ ۾ کنيم ڪاڳر ته چا ٿي پيو.

جنين بڻجو، تنين بڻجو، مگر حاصل ڪيو ساني،
لڳن جي سنهن، مٽي تي، چار-پنج پادر ته چا ٿي پيو.

رهي پرمغز تو هردم گلن جي بوءِ-بلاغت کان،
تيو 'بلبل' اگرچ بيوطن، بي زر ته چا ٿي پيو.

●

ادا خوب دنيا ڪي ڪائو ڪمايو،
پٺو پول، آخر سندو دل تان لاهيو.

رکو دين، مذهب سان هرگز نه رايو،
مٽن جا مسالا، ميساري مٽايو.

پڙهو انگريزي، ڪيو اوج اعليٰ،
وٺي خوب عهدا، حڪومت هلايو.

وهارڻ، اٿارڻ، ڪيو انگلش سان،
هلائي پٽن کي لنڊن ۾ پڙهايو.

وٺي فيمليون پنهنجون، فرصت سان ٻاهر،
سدا سير ڪارڻ، بگين ۾ ٻڌايو.

حيا لڄ کان هردم ڪيو پنهنجو پاسو،
ڦري مال بينڪن ۾ پيسا بچايو.

ٻٽي ڄڄ" پنهنجون جيوريون پيا جوڙيو.
هٽي سوٽو، انصاف اصلي اڏايو.

عدل بي ريا سان، رکو کين ياري،
وکيلو، وڙو، خوب خرچو، کٽايو.

وٺي چار ڪوڙا، شتابيءَ سان شاهد،
ڏيو جلد فتويٰ، ڪنيو کنهن، هرايو.

کيو ڪوڙ، پر سچ جي ڪوشش نہ ڪائي،
لکيو هڪڙ تہ تنهن کي پڙهي بي پڌايو.

ڏيو ڪن نہ ڪنهن کي، جي پونڪن ٿا ڪُتا،
اوهان پنهنجي 'بلبل'، پيا پٽر آڙايو.

●

يار اکيان تون روز رو، تازه بہ تازه، نو بہ نو،
سَن ملئي کو ڦٽ بجو، تازه بہ تازه، نو بہ نو،

ٽانڊي ۽ ٽوپيءَ جي ٽهل، کر پيو سجڻ جي هر مهل،
نيوڙي پيو ٺاهہ، نڙ ۽ گو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

روز گذار، مارَ ۾، ٿُڪ ٽڙاڪَ گار ۾،
وٺ پيو موچڙن مزو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

گهر، زمين ۽ مال ضبط، چڏ نہ راڳ رنگ ربط،
شوق تون رک شراب جو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

جي نہ رکين ٿو زور و زر، برهم بزار ڪيم ڪر،
هيت تہ گهرجي روڪ ٿو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

روز تنهين جو هي سَتَل، ڳنڍي ڳوڙهو ڪو مت منجهيل،
شال، اچي گراڪ ڪو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

جي نہ اچي ڪين 'بلبلان'، ڪين ٿئي پو گلگلان،
روز چمن ۾ چهچٽو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

●

هئي هئي! ميسڻ اسان کي ته مسٽر بنايو آهه،
صد شڪر آ اڄي کان ته بهتر بنايو آهه.

دل کي ڏيکاري خوب، نئين چال جا مزا،
پتلون، ڪوٽ، بوٽ جو خوگر بنايو آهه.

خرما، بهه ثواب، سيون ۽ شراب پڻ،
بسڪوٽ، چاءِ، گهر ۾ ته چمبر بنايو آهه.

دير و حرم ۾ شيخ، برهمن ڀلي رهن،
يارن ته پنهنجو لنبڻ، مندر بنايو آهه.

باجو وڄائي، ناچ جو ڪٿي ٿيون نشاط ۾،
صاحب کي ڏس بغل ۾ جا باندر بنايو آهه.

بي . اي. جي پاس واري کي، چانوڪريءَ جي ڪاڻ،
جت آيو جوڙ توڙ سان ٿيڙر بنايو آهه.

خط ۾ لکڻ عبارت بلڪل فضول جاڻ،
جا مختصر هي نسخو ’ڊير سر‘ بنايو آهه.

’بلبل‘ ملي، ترقي، ٿي تنهن کي پوليس ۾،
چالان ۾ جو پٽ کي ڪبوتر بنايو آهه.

●

مجلس جي سونهن سوپ ۽ سينگار آهه حقو،
وحشت ۽ غمزدن جو غمخوار آهه حقو.

بڙبڙ ڪيون پيو دل کي، بهلائي ساڻ باتين،
داناءِ دل جو دلبر، دلدار آهه حقو.

ان جو تماڪ حسرت، مشڪ ِ خطا ختن آهه،
ٽاندو تنهين جو غيرت ِ گلنار آهه حقو.

هر وقت هو وضوءَ سان، آ غرق، غسل ۾ پڻ،
پاڻيءَ سان پاڪ پنهنجو، هر بار آهه حقو.

آ غم غلط جو نسخو، معجون سونسيءَ جي،
هر درد دک جو داروي بيمار آهه حقو.

محبوب جي ملڻ جو آهي، وڏو مسبّب،
دلبر جي دوستيءَ لئي، درڪار آهه حقو.

مجلس ۾ سڀني پرستن جي مست ٿين مڙيئي،
با هوش تن ۾ بيشڪ، بيدار آهه حقو.

جي تازڪي آ تن ۾، نڙ گوءِ، نبض جاري،
'بلبل' سندو بہ گويا، گفتار آهه حقو.

●

عشق انسان لئي اکهاڙو آهي،
عقل جي وڻ ۾ ڄڻ ڪهاڙو آهه.

فوج سهڻن جي دل قري جهٽپٽ،
هي بہ هڪ دلبرن جو ڌاڙو آهه.

جا ڏي دل جو سلام ٿئي تا ڏي،
ساري لشڪر لڳن جو لاڙو آهه.

خرچ ڪثرت سان ٿئي ڪراچيءَ ۾،
موت، هر ڪنهن مڪان جو ڀاڙو آهه.

نائره نينهن آهه نيو-شر رود،
واه! ان ۾ امام واڙو آهه.

جو ڏسو، هت جوان مڙس، بلي!
سيڪنهين کي ٿيو سوز ساڙو آهه.

ٻـي هـوا سست، سـزد، ساموندي،
آب کـوهـن ٻـڌن جـو ٻاڙو آهه.

باغ، فرقت ۾، گل ري، "بلبل" کي،
روز و شب، روڄ، رنج، راڙو آهه.

●

ني زر جي زور بازي، زر آ ته عشق نه پهه،
ڪر موج، روز تازي، زر آ ته عشق نه پهه.

زر جي ني ڪامراني، جاني سڏي پيو جاني،
سڀ ڪائي، ماسي ناني، زر آ ته عشق نه پهه.

زر ساڻ ڪوجهو ڪاٺو، اڪـ ۾ اهو اگهاٺو،
چريـو بـه ٿئي سياڻو، زر آ ته عشق نه پهه.

زر ساڻ عيب هـاٺـو، سهڻن انـدر سماڻو،
نـر تـو نوائي نـاٺـو، زر آ ته عشق نه پهه.

زر ساڻ سيڪو ڪـهـرو، چاچو ۽ پاءُ چـهرو،
قربان سَس ۽ سَـهـرو، زر آ ته عشق نه پهه.

بازر ته جهنگ بازر، جو گهر ٿئي سو محضر،
بـي زر، شهر ۾ پادر، زر آ ته عشق نه پهه.

زر ني وڏائـي نالو، تـوٽـي هجي ريڏالو،
صدقو ٿئي پيو سالـو، زر آ ته عشق نه پهه.

"بلبل" پڻليا جي هن ۾، سيئي رُليا سخن ۾،
دنيا جي گل چمن ۾، زر آ ته عشق نه پهه.

●

جو ويڙهيا وارَ اڄ چڻ مشڪ ٽيو، تاتار، ته، ته، ته،
دلالن دل سندو وٺجو، اهو واپار، وه، وه، وه.

اول گهنڊي وجهي مُنهن ۾ ڪيلي جو يار منَ-مهٽو،
ڏيکاري چين جو اسرار ۽ ديوار-قهه قهه، قهه.

فلڪ کي فخر آهي، چنڊ نوراني مٿي، اهڙو،
اسان جي ماهرو جو منهن سچو انوار، مه مه مه.

هلي جو يار خوش اطوار، منجهه بازار يا ٻاهر،
ٿئي هڪار، خوشبودار مان رفتار، رَه رَه، رَه.

هو دل آرام ۽ گلفام جن اصنام وٽ آيو،
ڪريا پيزار ۾ هر بار ڪان ڏهڪار ڏه ڏه، ڏه.

سنڌ ۽ غلغل مٿان 'بلبل' تين صلصل اچي صدقي،
شڪر گفتار ڪان گلگل، چمن چوڏار، چهه، چهه، چهه.

●

خراب دنيا اٿئي، خانهٔ خراب سندوءِ،
ٿو عيش نيش هٿي مال مضطراب سندوءِ.

ڪري ٿو صبح، معبر جي ڏڪ سندو تعبير،
ڏسي، ڏکيو جو ڪنهين رات، سک جو خواب سندوءِ.

چکي جو شربت وصل و وصال سو ٿئي هلاڪ،
اندر ۾ زهر، ته ٻاهر شهد شراب سندوءِ.

نه تنهنجو تشنهٔ لب، بر مراد پهتو سراب،
هي آب و تاب ڀراهون، سو سڀ غراب سندوءِ.

ٻرنج، رنج ۽ ٻوڙي ٿو ٻوڙ، نان، زيان،
ڀلا، بلا آ ٿيو، سوخته ڪباب سندوءِ.

سندءِ عذاب سو عشرت، ۽ عشرت آهہ عذاب،
عتاب خوش نہ مخاطب ٿئي خطاب سندوءِ.

بهارِ باغ زماني ۾، غنچۂ مقصود،
ڪُليو نہ "بلبل" دل جو ھي گل، گلاب سندوءِ.

●

ڪئن ياد توکي پرپٽ، پڻون يارَ ھن ميٺل تي،
سچ ٿا چون سياڻا، "جي چِلهہ اتي، سي دل تي".

منهنجي اندر ۾ اپريو، ايئن ھڪ سلو تہ سِڪ جو،
سيلابِ آب جي سان، جئن گل جمي ٿو، ڪِل تي.

طوفان سَو طرح جا، ھڪ ٿو لهي، ٻيو اپري،
ديدن سندو دوآبو، ڪيئن موجَ مستقل تي!

رهي شعرو ٿو شاغل، سدا محفلِ طرب ۾،
'بلبل' بہ مشتغل آ، صد نالہ مشتعل تي.

●

سهٽا ضرور توکي، سينگار جو نہ آهي،
ريءَ زلف، دام دل لئي، ٻي تار جو نہ آهي.

جي قتل لاءِ ڪنهن جيء، تون ٿو ڪشين ڪمَر کي،
ابرو اٿئي تہ سانگو، تلوار جو نہ آهي.

اکايون اکڙيون تو، پر جي ھجي ڪو مقصد،
مژگن جي سورچي کي، پيڪار جو نہ آهي.

ھن نازنين جي قد سان، ھمسر نہ سَرو ٿيندو،
جر ڪاٺ اٺکھڙيو ڪنهن، ڪم ڪار جو نہ آهي.

مضمون۲، سندءِ ڪمتر جو، جن موشگاف پايان،
ان کي الهه ۾ تفاوت، هڪ وارَ جو نہ آهي.
”بلبل“ تون هاڻ بس ڪر، باريڪ بات هينَ ڪان،
اڄ قدر، ڪوئي ڪنهن وٽ، اشعار جو نہ آهي.

●

اڄ وري قسمت اڏايو، منهنجي دانہ، آب کي،
عشق جي آتش جلايو، عقل جي اسباب کي.

ايتري دوري ۾ دوران جي نہ ٿي آ مرد دل،
چرخ سر نو ٿيو وري، پير، فلڪ چرخاب کي.

اشڪِ خوني جي نظاري کان نہ ٿي ميراب چشم،
موجزن ٿيو، شوقِ ديده، بحر جي گرداب کي.

”هرچہ بادا باد، ما ڪشتي درآب انداختيم“،
هي توڪل جو آ ترهو، عشق جي ارباب کي.

باب سڀ ناياب ٿيا، مايوس آهيان، اي صنم،
شال، چشمن سان چمان، نئي بارگہ جي باب کي.

گردشِ هن گردگون کان، ٿيو دگرگون حالِ دل،
رشتہ وارن ۾ ڏٺم، جئن رستم و سهراب کي.

”مي روم در شوق، اڪنون، سرِبراهِ عشقِ يار“،
من ميلان محبوب مدنيءَ، آل ۽ اصحاب کي.

قيد ڪيو صياد قابو، اڄ قفس ۾ ديدہ دل،
بيوفائي گلرخن ڪان، ”بلبلِ“ بيتاب کي.

●

هن سبب دل آهہ مائل، منهنجي گل گلزار تي،
باغ ۾ سارو سراپا آهي، صورت يارَ تي.

برگِ گل تي هئن لڳي ٿي، خوشنما شبنم پرين،
قطره قطره آب جا، ڪن زيب جئن رخسار تي.

جئن سونهن تا پيچ سنبل ۽ سمن ريحان جا،
جئن گرهہ ٿي گول ٿئي، هنَ ڪاڪلِ خمدار تي.

ياد اچ آئي چمن ۾، ان جي چشمِ نيم باز،
پئي نظر جڏهين، چمن ۾، نرگسِ بيمار تي.

سَروُ بي سر، بيٺو رهوا آهي سدا محوِ ثنا،
مست آ مجنون جيان، انَ جي قدِ هموار تي.

روح کي ٿو خوش لڳي، تنهنجو پرين رنگين لباس،
ان سبب رايو گهٽو، منهنجو رهي، گلنار تي.

پنهنجي عاشق جي عيادت، ڪر تہ ڪڏهين اي عجيب،
فاتحہ، گل پئي پڙهن ٿا، 'بلبلِ' بيمار تي.

●

رخِ تابان کان تنهنجي، حور و غلمان، منفعل آهي،
منوّر منهن مٺي کان ماہِ تابان، منفعل آهي.

توهان جي ڪاڪلِ خمدار جي خوشبوءِ خم خم کان،
سڙي ٿو سوز ۾ سنبل ۽ ريحان منفعل آهي.

ڪرين ٿو قتل، ابروءَ جي اشاري سان، سوين عاشق،
تکائيءَ ۾ تہ، تنهنجي، تيغ بران منفعل آهي.

سياهي چشم، تنهنجي سرمہ گين جي سونهن کان ساجن،
سدائين سچ ۾، آهو، بيابان منفعل آهي.

سچڻ جي لال لب ۽ سيلڪ دندان جي صفائيءَ کان،
گُهرَ، ياقوت، هيرو، لعل، مرجان، منفعل آهي.

توهان جي چگيلائيءَ، چال جي چاليءَ کان اي چنچل،
ڪُهسٽان ۾ مگر، ڪبڪِ خرامان، منفعل آهي.

پيو غلغل سخندانن ۾، تنهنجي سوز کان 'بلبل'،
طرح گفتار کان، طوطيِ زبان‌دان، منفعل آهي.

●

عشق جيي، عشق جي آزار جي، اهڙي تهڙي!
درد جي، دل جيي ۽ دلدار جيي، اهڙي تهڙي!

مفت ماڻهن کي ڏيچارين ٿو، پلاڙي مَلڙو،
ها! سنڌ ۽ جبّ و دستار جي اهڙي تهڙي!

هاءِ! ڪجهه چالِ سڌاري نہ اوهان اي 'سنڌي'،
ڪاڏي، پيتي ۽ وڏي وارَ جي اهڙي تهڙي!

جَوّ جوڳين جان رکو، وارَ ۽ ڏاڙهي ڏاڪڻ،
پڳڙي، پهراڻ ۽ سلوار جي اهڙي تهڙي!

پائي پاکر جو ملو ٿا، ڪِ وڙهو ٿا مَلهون،
خوش-تازي جي، خبرچار جي اهڙي تهڙي!

آهي، انگلش ۾ سندن اهل سان رغبت، الفت،
سيٺَ مائٽ جي ۽ گهر بارَ جي اهڙي تهڙي!

هي پڙهي شعر، ملامت ۾ چون ٿا ماڻهو،
شعر جيي، 'بلبلِ' بيمار جي اهڙي تهڙي!

متفرقات

و

تاريخي قطعا

مخمس بر غزل خواجہ حافظ رحمۃاللہ علیہ

جنون جي جوش ۾، صحرا گهميا اٿم سارا،
نہ مست مون جيان، آهو ڦرن ٿا ويچارا،
نہ ڪوہ اهڙا ڪي ڪاٽيا ٿي ڪوهڪن ڪارا،
’صبا بہ لطف بگو آن غزال رعنا را،
کہ سر بہ ڪوه بيابان، تو داده اي مارا‘.

ڪڏهن نہ شائق پنهنجو ڪيو تو شاد اي گل،
پڳي نہ منهنجي آ من جي اها مراد اي گل،
بهار موسم ۾ تو ڪيو نہ ياد اي گل،
’غرورِ حسن، اجازت مگر نہ داد اي گل،
کہ پرسشي نہ ڪني، عندليب شيدا را‘.

ڪڏهن نہ دلبر جاني، سنڀال ڪئي ڪائي،
نہ منهنجو آهہ سفر ۾ ڪو مست سودائي،
ڪري جا هاڻ ڪا محبوب مجلس آرائي،
’چو باحبيب نشيني و باده پيمائي،
بياد آر، حريفان، باده پيما را‘.

تون روز حسن تي، دلڙيون وٺين ٿو زوراوَر،
ستم ۽ جور و جفا، جي پرين، ڇڏين نہ پَچَر،
تون سِڪ ڪا عادت مهر و وفا سندي دلبر،
’بہ حسن خلق توان کرد، صيد اهلِ نظر،
بدام دانہ نگيرند، مرغِ دانا را‘.

اوهان جي حسن ۾ آهي، جو زور زينت، زيب،
نہ آهي حور و پري، شمس و ماهہ ۾ لاريب،
ذرو نظر نہ اچي، تنهن ۾ قبح، ظاهر و غيب،
’جز آن قدر نہ توان يافت در جمال تو عيب،
کہ خال مهر و وفائيست، روئے زيبا را‘.

دھن توھان جو تہ آھي، شڪَر سخن جي سرا،
لبن تي شھد جا آھن، مگر ڪريا قطرا،
جو بوسي ساڻ پون ٿا، شھد، شڪر جا ذرا،
”شڪر فروشِ کہ عمرش دراز بادِ چرا،
تفقدي نہ ڪند، طوطي شڪر خارا“.

الاھي ربطِ محبت، درين خدائي نيست،
نصيب عاشقِ شيدا، بہ جز جدائي نيست،
ڪ ڪاروبارِ بتان، غير، بيوفائي نيست،
”ندانم از چہ سبب، رنگ آشنائي نيست،
سھي قدان؟ سيہ چشمانِ ماہ سيما را“.

سيکج تون ”بلبل“، نڪتا نھفتہ حافظ،
بھار معنوي جو آ، گل، شگفتہ حافظ،
سخن جي سلڪ ۾ ڏس دُر، تون سفتہ حافظ،
”بر آسمان چہ عجب گر ز گفتہ ”حافظ“،
سماع زھرہ بہ رقص آورد، مسيحا را“.

مخمس برغزل حافظ خواجہ رحمة اللّٰہ عليہ

نہ حلقي زلف جي مون کي وڌو آ زور ڪمند،
نہ دام خط جي ڪيو بند، دانہ خال گزند،
نہ چشم تنھنجي تي، آئون چريو ٿيس ھرچند،
غلام نرگسِ مستِ تو تاجدار انند،
خراب بادۂ لعلِ تو ھوشيار انند.

ڇپايو مون تہ گھڻو، پنھنجي دل ۾ راز و نياز،
ھي بار دردِ ھجر ساڻ سور، سوز و گداز،
بھار حسن اوھان جي جي بوءِ نازَ انداز،
ترا صبا و مرا آب ديدہ شد غماز،
و گر نہ، عاشق و معشوق راز دار انند.

اوهان جي ڪاڪل ڪمتر ڪيو، سمن نسرين،
جيا ڪان، سنبل و ريحان رکيو آ سرّ بہ زمين،
جي ڪالهہ منهنجي تي، توکي نہ آهہ يار يقين،
گذارڪن چوصبا بر بنفشہ زار بہ بين؛
کہ از تطاول زلفت چہ سوگوار انند.

نہ سرو قد تي هتي، قمري آهہ پا بہ قفس،
نہ برگِ لب تي ليکين بلبلون رهن بيوش،
ڪروڙ مرغِ چمن کي، انهيءَ هوا جي هوس،
نہ من بران گلِ عارض غزل سرايم و بس؛
کہ عندليب تو از هرطرف، هزار انند.

توهان جي هجر ۾ منهنجو رليو هي روح و بدن،
نہ عيش و عشرت گلشن وٽي نہ سيرِ چمن،
ضعيف، مسڪين، بي پر، بيواه ۽ بيوطن،
تو دستگير بہ شو خضر پي خجستہ کہ من،
پياده مے روم و همرهان، سوار انند.

وڏو جو دام، محبت جو دل کي تو صيّاد،
رهي اوهان جو هي زندان خانہ شل آباد،
اسيرِ عشق جو "بلبل" نہ گل کري آزاد،
خلاصِ "حافظ" ازان زلف تابدار مباد،
کہ بستگانِ کمندِ تو رستگار انند.

مخمس بر غزل خسرو رحمة الله عليه

آٿيان سڄڻ جي شعر ۾ تنهنجي سراپا سرسري،
سارهہ سندي سوداءَ ۾، هيءَ عمر مون ويندي گري،
تہ بہ ان منجهان، هڪڙي ذري، پوري نہ ٿي مون کان وري،
اي چهرهٔ زيباء تو، رشکِ بتانِ آذري،
هرچند و صفت مي کنم، ليکن ازان بالاتري.

مون ساري عالم ۾ ڏٺا، سهڻا چٽائي سربسر،
سڀ نازنين، ناز آفرين، نازڪ بدن، نازڪ نظر،
نقاش قدرت جا ڏٺم، نقشا سڙئي نادر مگر،
"هرگز نيامد در نظر، نقشي ز رويت خوبتر
شمسي نه دانم يا قمر، حوري نه دانم، يا پري".

جاني هلين تو لوڏ مان، لٽڪي چلين تو لاڏ سان،
سايہ مثل آن تو ٿيان، بي ساهہ، بيتاب و توان،
بيهي تہ پڙ، منهنجو بيان، سائل ٿو مان سڪندو وتان،
"اي راحت و آرام جان، با قد چون سرو روان،
از من مرو دامن ڪشان، ڪہ آرام جانِ مَن بَري".

درياهہ وحدت جو وهي، دل ۾ اهو نالو ندي،
ٿيو ذات واحد پاڪ مان، نروار نور احمدي،
جو ذات ان ۾ گم ٿئي، سالڪ ٿئي سو سرمدي،
"من تن شدم، تو جان شدي، من تو شدم، تو من شدي،
تا ڪس نہ گويد بعد زين، من ديگرم، تو ديگري".

جي تون مصور مور تون، لکها ڪڍين ٿو مه جبين،
تنهنجو مڃان "ماني" تڏهن، هٿ ۾ قلم حسن آفرين،
جي تون ڪڍين، اهڙي ڪڍهن، تصوير نازڪ نازنين،
"صورتگري نقاش چين، رو صورتِ آئينہ بين،
يا صورتي ڪش اين چنين، يا ترڪ ڪن صورتگري".

"بلبل" جهان جي باغ ۾، سڀ گل رهن ٿا بيوفا،
ان حسن جي گلزار ۾، انڪن هزارين خار ٿا،
تڙجي چمن مان ٿو چوي، هر مرغِ دل، اي گل لقا،
"خسرو" غريب است و گدا، افتاده در شهرِ شما،
باشد ڪہ از بهرِ خدا، سوئي غريبان بنگري".

تاريخي قطعا

(١)

ماده تاريخ طبع، از ترشيح، كلك فيض، سلك سالكِ مسالك حقيقت، مناهج معرفت، جناب رشادت مآب، مخدوم ميان محمد ابراهيم صاحب مدظله صديقي، نقشبندي، متخلص به "خليل"، ساكن ننگر تتہ.

شكرِ حق، ديوان "بلبل" يافت اتمامِ عجيب،
يک همين گويد غريب است آن دگر گويد عجيب.

از سرِ جان، طوطيِ طبعِ سنِ اتمام او،
گفت: در باغم چہ زيبا، نغمہ هاى عندليب.

(٢)

تاريخ طبع كتاب از طبع "بلبل" شيراز، سخنداني شهباز، بلند پرواز اوج، واقف رموزِ خفي و جلي، جناب ميرزا احمد علي صاحب، "احمد"، سالت انسپيكٹر جهرک

چو شد ديوانِ "بلبل" طبع باالخير،
ز شادي شد چمن، پر شور و غلغل.

ز هر جانب، مبارکباد گفتند،
تذرو، طوطي و قمري و بلبل.

ز هاتف، سال طبعش، جست "احمد"،
کہ بس فرّخ رسيد اين دستہ گل.

شکستہ پائے بوم گفت "هاتف"،
گلستان تازه كرده طبعِ "بلبل".

(۳)

تاریخ از قلم اعجاز رقم، امیر جاگیر شعر عالمگیر، سلطان دلپذیر، نکته رس کنار داد- جناب سیّد حاجي غلام محمد شاه "گدا" حسیني "گدا" ساکن حیدرآباد.

در گلستانِ جهان" گل با شمیرِ دلپذیر،
با لباس احمر، جلوس آورد بر اخضر سریر.

ابر نیسان، آبپاشي کرد در صحنِ چمن،
هر طرف بادِ صبا شد، در دهن جاروبگیر.

آمد فصل بهار ست اینکه مي بینم جلوس،
از گیاهِ سبز گویا فرشِ شد اخضر حریر.

آب چون سیماب از کاریز در طرفِ چمن،
پاءبوس هر شجر گردید، باشوقِ کثیر.

نغم سنجانِ چمن هر یک ترنّم تازه کرد،
لیک "بلبل" برد سبقت از همه اندر صفیر.

حبّذا "دیوان بلبل" هم کریما نیچرل،
دائما در دهر بادا، همچو شمس الدّین منیر.

سال طبعش را چو جستم گفت: هاتف اي "گدا"،
با سرِ الفت بگو، "دیوان بلبل" بي نظیر.

(۴)

از: "گدا"

زهي شمس الدین، بلبلي، خوش ترنم،
ز فکرش شد این نسخه پر لطائف.

"گدا"، با سرِ هوش، تاریخ طبعش،
شنیدم ز هاتف، "لطائف ظرائف".

۱۳۰۸ ھ

(۵)

تاریخ از طبع رنگین گلچین، گلستان مضامین، باغبان بوستان نواسین، حضرت پیر صاحب پیرڈان، رفیع الدین صاحب سرهندي، مجدّدي، نقشبندي دام برکاته، ساکن شکارپور (سنده)

سحر به باغ خوشي، مطرب خجسته شعار،
غنا نمود بر دنگ ونے، دف و سه بار.

چمن چمن شد، ابیات گل، شگفته و سبز،
صدای لحن بر آمد ز عندلیب هزار.

هزار فاخته، طوطي و تذرو و آن جا،
چه سرو گل چه شقائق شدند در گفتار.

بنای جشن نمودند، هر یکے ز سرور،
ز عیش شادي و فرحت، هزار تازه بهار.

دران چمن شده چون، جشن روز نوروزي،
رسید با من از عندلیب این اخبار.

که شد ز 'بلبل' خوش گوی، خوش نوا، خوش خوی،
عجیب نسخهٔ زیبا، به طرز خوش اطوار.

ندیده چشم چنین نسخهٔ به رمز عجیب،
بزیر گنبد مینای طارم دوار.

هزار فرحت شادي به دوستان برسید،
رسید در دل حاسد ازین هزاران خار.

به گفت سرو به بستان، 'رفیع' مسکین را،
که سال طبع بدان، طوطے پري رخسار.

۱۳۰۸ھ

(٦)

ایضاً

آفرین شمس الدین، 'بلبل' را،
با چنین طبع و فکر و فهم نجیب؛
باغ رندان به گفت هاتف دوش،
سال تالیف، این کتاب عجیب .

(۷)

تاریخ از کلک جواهر سلک، غواص گوهر اشعار آبدار معنای پرور مضمون زیبای، جناب سیّد میر میان محمد شاه صاحب حسینی، لکنوی، ساکن عامري (سنده).

چو در اخبار دیدم اشتهاری،
به گل جویان برآمد بس بهاری .

ز استعداد اهل علم اسلام،
بچشم غیر زین گل گشت خاری،

بشرط شعشه این شمس الدین واه،
شده در 'سنده' روشن روزگاری .

به بستان بلاغت و هم فصاحت،
چو 'بلبل' کس نه یابد آبیاری .

ترنّم هم تراش، قابل دید،
نمود از نو نوائین خوش نگاری .

به نکته نکته چینان، نقطه داد،
به برده گوئي سبقت در دیاری .

شگفته غنچه دل بے غل و غش،
چنین گفتا به گلشن گلعذاری .

کریما نیچرل، 'دیوان بلبل'،
بگیرد، انطباع انتشاری.

درو لطف لطائف، خوش ظرافت،
شده موجود، با نقش و نگاری.

مبارک صد مبارک باد تبریک،
بگو بر شاعرانِ خوش شعاری.

ز فرطِ شوق بس، این همین قدر،
نه از بیرویتی آریم عاری.

چو سال طبع، دیوانش بجستم،
به گوشم مصطفای گفت باری.

شود مرغوب دلها، با سرِ گل،
ز جز دیوان 'بلبل' آشکاری.

(۸)

تاریخ از نتیجۂ افکار، عالی سلک بند گوهر آلي، سخنور بیعدیل دلفریب، صد دل، جناب آخوند میان عبدالقادر صاحب، 'بیدل' مدرسہ خانگی، شکارپور (سنده)

بنگر کریما نیچرل، دیوان دلستان،
کن نقد جان نثار بدست آر رائگان.

دیوان بے نظیر کریما ست بی مثال،
مثلش نہ دید دیده دوران در جهان.

چون شمسے باد روشن، چون، این مشتهر،
از شمس الدین 'بلبل' تصنیف بی گمان.

در داد مژدۂ هاتف دیشب بہ گوش 'بیدل'،
تاریخ طبعِ او را، نامہ غریب خوان.

(٩)

ایضاً

در کراچی، بہ مدرسہ اسلام،
گفتگو جانبین باشد یاد.

این کریمان، بہ پیش 'بیدل' ہم،
بے سر اندیشه، ارمغانی باد.

١٣٠٨ھ

(١٠)

تاريخ طبعزاد فصاحت و بلاغت، شاعر شيرين مقال نازڪ خيال، جناب مير غلام مرتضيٰ شاه صاحب 'مرتضائي' تتوي.

عجب، ديوان 'بلبل' داستانو،
طراوت ده، گل و گلزار ڪيائين.

ڏسڻ جهڙو رهيو، سڀ قابلن وٽ،
منجهس الفاظ عمدا، ڏس وڌائين.

اڪيان سڀ قابلن، قابل پسندن،
وڏو دادِ سخن، هن ۾ ڏنائين.

پڙهي جيڪو پڃائي، سو ٿئي خوش،
ظرافت جون منجهس رمزون رکيائين.

ٿي ڳوليو 'مرتضائيءَ' سال تاريخ،
اچي پورو ٿيو، جنهن ۾ ڇپيائين.

ڏيکاريو ان کي هاتف، 'عقل اظهر'،
طبع جي دل وڻي، سن ٿي چيائين.

طلب جو سر وڻي، ڪيو سال پورو،
چيو هاتف! ولا، موتي ڪٽيائين.

ٿيو مطبوع هر شاه و گدا کي،
طبع کي 'مرتضائي' خوش رکيائين.

از میان عبدالقادر صاحب 'بیدل' شکارپور

کتاب، نازک، نکتن پرین نهاري ڏس،
منجهس ظرائفِ بلبل، ظرافتي جا عجیب.
ڪنهي اهو جو ڪٿن وارو، هوء، ڪن ڪولو،
آهي گٿن سندو، اقبال اهڙو عام نصیب.
اجا چپیو بہ نہ آهي، تہ سنڌ ۾ سیکنهن،
رکیو آ شوق مطالع سندو، بعید و قریب.
نہ آ کتاب، ولي، گلستانِ حکمت آهہ،
کري سو سیر جو علم وفهم رکي تہ ادیب.
نہ قدر کانگ کمیني، نہ بوم بدصورت،
کٿي آ طوطي طائوس، ناز وارو نجیب.
ڏسو جو 'بیدل' تاریخ طبع تنهنجي چئي،
کتاب 'بلبل' بیشک آ، وہ عجیب و غریب.

تمّت بالخير

الحمد للهِ، هي ڪتاب ٢٤- جمادي الاول ١٣٠٨ھ مطابق ٦- جنوري ١٨٩١ع، خير سان پورو ٿيو.

نڪته چين، ناظرين جي خدمت ۾ التماس آهي، ته سڀڪو پنهنجي راءِ ۽ رياء ڪي ڇڏي، انصاف جي نظر سان هجو مليح، يا نو مذهبن جي تنبيهه ۽ رمز ڪناين تي عيب جوئيءَ کان برڪنار ٿي، غور فرمائين ۽ ان منجهان پند ۽ تعجّب جي معنيٰ وٺن ۽ آمرُ ڪي باالعڪس نتهيٰ چاٿن، جو اهي سڀ پاپوش، رومال ۾ ويڙهيل، ڪرين ماڻهن ۽ زماني جي فندن، روءِ رواج تي لڳل آهن. نه ائين ته ڪي صاحب وري، هن ڪي سَنَد، يا مثال ۽ حجت تي ڪم آڻين، پر ان ڪي نيڪ نفرين سمجهي، اهڙين ڳالهين کان احتراز ڪري، دين جي رستي تي محڪم ٿين. پڙهندڙ هن مصنف مسڪين کي دعائي خير سان ياد ڪن.

مصنف

شمس الدين 'بلبل' ميهڙ

نوشته بماند سيه برسفيد   نويسنده را نيست فردا اميد